

Bölöni Farkas Sándor élete és munkássága.

1795—1842.

BÖLÖNI FARKAS SÁNDOR életének és munkásságának felidézése nemcsak halála százéves fordulója alkalmából adódó erdélyi kötelesség, hanem egyúttal irodalomtörténetírásunk tiszteletadása is kevésbé méltányolt munkásságának. Neve, írói és társadalmi munkássága valamikor a nemzeti köztudatban elevenen élt, ma azt szűk hazáján és felekezetén kívül csak néhány szakember ismeri és értékeli. Pedig Farkas Sándor kiadatlan kéziratái és kitűnő fordításai talán éppen annyira értékesek, mint megjelent művei, melyek nyomán kialakult tudományos életünk róla alkotott képe. Az „Északamerikai utazás“ szerzője, mint reformkorunk egyik legjelesebb erdélyi harcosa ismeretes. Írói munkásságáról, társadalom és műveltségszervező tevékenységéről a mai kor már alig tud valamit. KAZINCZY, DÖBRENTAI, SZÉCHENYI és WESSELÉNYI barátja tartalom nélküli üres név lett, név, ami keveset tár fel abból a gazdag életből, melytől egykor Kazinczy a „magyar Schiller“ megszületését remélte. Írói fejlődése, sikerült és abbamaradt tervei a múlt század három évtizedének erdélyi szellemi életébe, az 1810-től 1842-ig terjedő évekbe nyújtanak mély bepillantást. Döbrentei Erdélyi Múzeumának megszűnése után, a pillanatnyilag lehanyatló erdélyi szellemi életben sokáig az ő írói munkássága, lázas és önzetlen nemzeti feladatvállalása az egyetlen hagyományokat fenntartó és jövőbe utat mutató írói szándék. Ember és mű, szavak és tettek kevés írónknál alkottak olyan szoros egységet, mint nála. Írói bátorsága mély tudással, kitűnő stílussal, de ugyanakkor bölcs önmérséklettel és szigorú, talán túlzásba menő önkritikával párosult. Erdélyi volt származásánál és lelki magatartásánál fogva, de írásain és szerepvállalásán át ugyanakkor hídépítő is volt, a két egymástól különszakadt magyar haza között.

Bölöni Farkas Sándor születésnapját nem ismerjük, 1795. december 14-én keresztelték meg Bölönben, Háromszék vár-

megyében. Atyja, BÖLÖNI FARKAS ZSIGMOND, jómódú unitárius székely nemes volt, dédapja pedig valamikor a kuruc világban ugyanazért a szabadságért harcolt, amelynek érdekében a dédunoka megírta később híressé vált művét, az „Amerikai utazást“. Anyia, KANDAL JUDITH, szintén unitárius volt. Farkas Sándor a szülői ház vallásos és hazafias légkörében szerezte első mély benyomásait. Az egyszerű székely családnak legkedveltebb olvasmánya a biblia volt. Farkas büszkén említi később, hogy 12 éves koráig a Szentírásnak csaknem minden részét már elolvasta. De a vallásos szellem mellett ellenzéki magatartásának gyökerei is a gyerekkorba nyúlnak vissza. A helyzetével elégtelen apa hiába lázadozott sorsa ellen, a székely élet szűk kereteiből kitörni nem tudott. Gyermekkorára visszaemlékezve a fájó nosztalgia és a lázadó lélek hangján írja Kazinczynak apjáról, Farkas Zsigmondról: „Az Atyám 10 Esztendő s Kolozs-várt Tanuló volt, mikor Háromszéket 1760[ban] örökös szélbeli Katonáskodásra conscribálák s ő is, mint magát védeni nem tudó, Katonai numerus alá jöve, — iskoláit végezve, haza kelle menni s katonáskodott; mert a katonai numerus alól, a már sok Székely ifjaktól könnyekkel, bánattal s átkokkal sanctionált törvények szerént, senki ki nem szabadulhat, hanemha szökik vagy Pappá lesz, s Pappá is csak úgy lehet, ha a Familia sokból áll s a Regiment szabadságot ad. Itt hagyának engem a Végezeteim születni s ilyen körülmények közt! s mért épen engemet milliók közül ilyen temperamentel? Ó, de ki álhat a Sorsnak elgörbült golyóbissa eleibe, s panaszkodhatik a Teremtő ellen, ha az ellobbant villám az Istennek szent Templomát is megcsapja?“

„A Bátyám — írja Farkas — 1811. [ben] megholt, s már rajtam vala a sor, de a szüntelen folyó háborúk alatt a Tisztek honn nem létebe sok viszontagságok s üldözések közt eljövék hazul s folytathatám tanulásom itt Kolozs-várt.“¹

Tanulmányait 1805. szeptember 2-án kezdi el a kolozsvári unitárius főtanodában és ugyancsak ott kitűnő eredménnyel tanulmányozza a filozófiai és teológiai tudományokat is. 1812. szept. 1-től 1815. június 30-ig tógás diák. Tanárai, előljárói magaviseletével és előrehaladásával mindig meg voltak elégedve. De az iskolai keretek és tudományok megszokott igazságai álmodozó, útkereső fiatal lelkét nem elégítik ki. Vágyai még határozatlanok, de már

¹ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez. Kolozs-várt. 1815 december 26. Váczy János. *Kazinczy F. levelezése* XIII, 369—370. Budapest, 1903.

érzi, hogy újítani akaró egyénisége a hagyományos korlátok között nem érvényesülhet szabadon.

„Nem tudom, mikor s hogy ébredt bennem a Poézis szenvedelme; — írja KAZINCZYNak ifjúságára visszaemlékezve — Szülőim házánál csak Argirus, Magdaléna s a Hármastória voltak kézi könyveim, ezeket repetitive tudtam. A Bibliát 11 Esztendőskoromig már végig olvastam vala az Anyámnak s sokszor imádkozám, hogy az Isten illy kicsin koromban elvegyen s Angyal legyek; Kollégiumba létembe semmit lelkemnek nem kaptam, vadon, társaságtalan nevedve, mint egy bércre esett fa, míg Schiller Tolvajait játszodni nem láttam a Theátrumon. Ez megismertete a jó szívü s igen gazdag phantáziájú, de azt zabolázni nem tudó Vandzával, ki akkor theátrum Directora vala. Schiller engem más világba vitt s irtani a rikóltózó guelfokot. A Theátrumnak éltem ezután, ennek fordítgattam s az Actorok között szerettem forgani s egy néhány Rollba próbáltam is játszani. Tanítóim megtudták, a Rector egy néhányszor megintett, hogy tegyek le a Játék dolgozásról, de én mégsem, s egykor Schiller Tolvaiba Rollot vettem magamnak játszani, Kozsinszkit, elárultak, s engem őrizet alá tevének. Megszégyelve magam, s azon kívül hogy Szülőim is megtudták, hogy én „Komoediát csinálók“; mindenünnen eltaszitva érzem magam s megindultam bujdosni. Váradot, Debreczent, Pestet öszve jártam s Actornak vagy katonának szándékozám állani, mikor Szülőimtől bocsánatot nyertem, ez volt legkicsapongóbb epochám — miért szégyelleném ezeket megvallani, kedves Barátom, mert bizonytalap tapasztaltam én is azt, hogy a ki elsikamodott egyszer, sokkal forróbban öleli osztán a valóságot, sokkal buzgóbban imádja az Istent. — Megjőzandova tértem haza s tanultam; de sorsom emléke a legkedvesebb csalatásimból is kiragadott; mert Háromszéken katonáskodni 'a Beotiai setétbe, távol Isteneimtől, ez eltörve szórta kinézéseim lábaimhoz.“²

Jogi tanulmányait 1815. október 1. és 1816. július 20. között, a kolozsvári királyi líceumban végezte kitűnő eredménnyel 1816. őszén a gyakorlati törvény és törvénykezési ismeretek megszerzése végett az akkori erdélyi jogászvilág szokását követve Marosvásárhelyre megy. 1816. november 25-én, SZÉKELY MIHÁLY királyi ítélmester irodájában esküt tesz és buzgón nekifog a hazai törvények tanulmányozásának. De nyugtalan lelke, formát

² Uo. 370—371.

kereső írói szándéka már eleve lázadozik eljövendő sorsa: a bürokrata élet ellen.

„De kezdetek lassan foszladozni az iskolában ápolgatott szép ideálok nimbuszai is — írja naplójában fiatalságára visszaemlékezve. — A nagy tettek után álmodozó, a nemzetiségért égő, ’s az egész emberiséget magába ölelő szív, lassanként hiuságoknak nyiladozott meg. Léháskodás váltotta fel az olvasni szeretést. Asszonyokkal érzélgés, dorbézoló hiv barátok, városi chronikák, hivatali pletykaságok, ’s henye lebzselés levének lassanként foglalatosságim. És ekként sodródám mind tovább a világba, ’s levék észrevétlenül dicasterialista”.³ Bántja a bizonytalan jövő és súlyos anyagi helyzete is. A fiatal és tehetséges FARKAS már ekkor nem ismeretlen. DÖBRENTAI és KAZINCZY barátsága révén nevére nagy íróbarátai köre felfigyel és ez Farkas Sándor elcsüggedéseiben az egyetlen támasz, jövőbeli felemelkedésének egyedüli reménye. Döbrentaival az „Erdélyi Múzeum“ körében ismerkedik meg. Később hálásan emlékezik meg róla Kazinczyhoz írott leveleiben. Döbrentai önzetlen barátsággal áll a fiatal és magában nem bízó unitárius ifjú mellé és nemcsak írói munkásságában, de anyagilag is segítségére van. Ő ismerteti meg a névtelen fiatal írót Kolozsvár vezető tudományos és műveltségpártoló férfijaival és ő áll mellette akkor is, amidőn élethivatása messze idegenbe szólítja el Erdély fővárosából.

DÖBRENTAI drámaírássra biztatja, ő hívja fel FARKAS figyelmét a külföldi irodalom nagy klasszikusaira és ugyancsak ő mond szigorú, de jóakarátú bírálatot írásairól. Barátságuk mély és őszinte. „Kimondhatatlan gyönyörűségemre van, hogy Te engemet olly lángolva szeretsz — írja Dédácsról 1815. aug. 14-én Farkasnak. — Barátod, mint egy örlélek kíván körülötted lebegni, lépteidben, s édes nyugalmanak fogja tartani, ha bus nézőpontodat mosolygóbbá változtathatja.

Készen van nálam egy episztola, mellyet Hozzád írni Szembenben kezdettem, itt elvégeztem.“ Majd dicséri Farkas művét: „A két Brutuszt.“ Abban — írja DÖBRENTAI — elragadó, megrázó rendek vagynak, s ne gyönyörködjem é, hogy a Vágyó Ifju, ezt hozta elé lelkedben. Így halad, Barátom, a lélek elémentele. Kell neki valamire támaszkodhatni, hogy szárnyallása merészebb legyen. Csak kérlek, ne neheztelj, hogy jegyzéseim közlését

³ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. ápr. 27. Erdély öröksége. IX, 123—124. Bpest, 1942. Szerkesztette dr. Makkai László.

halasztom. Tudom, melly nyughatatlanul várja az ítéletet, a Messze-lépő, de együtt léve jobban eligazíthatjuk. Eddig azt tanácsoltam, végezd minden iskolai tanulásaidat jól, s addig hagyd el a poézist. Azt megteved, s igen jól esett. Most arra kérek, élj a Poézisnak, s készülj drámát írni. Brutuszod hagyja látni a ragyogó koszorut, melyet a Játékszinen nyersz. Olvasnád Lessing Hamburgische Dramaturgiáját, s dolgozzál. Most lelked, s érzésed a legnagyobb tűzben vívnak, s azon össze csapkodás csak tisztán vezéreltessék az alkotó órában, halhatatlant fog szülni. Dolgozzál egyebet is, Te nyughatatlan, örökké-vivó érzésekkel vagy születve, s valahányszor a Vágyott Ének hangjait el fogod találni, mind annyiszor egy üregét töltöd bé szived vágyainak, s el fogod ezt is érni: *minuentur atre, carmine cure.*⁴

KAZINCZYval szintén DÖBRENTAI ismerteti meg Farkast. 1815 aug. 16-án Kazinczyhoz írt levelében az Erdélyi Múzeumról beszámolva így ír róla: „Van nekem szerencsém még három ifjút vezetnem; FARKAS SÁNDOR, BALOG és SZÉKELYT.

FARKAS SÁNDOR mint Unitar. Deák a' mult Juniusban végzette iskoláját. Katona székelj Három Székről, 's kéntelen mint közlegény menni a' limitaneusoknál. A' Gárdához vágyott, hogy meg szabadúlhasson, 's Bécsben még tanuljon, 's dolgozzék. A' mi nemes lelkű CSEREY FARKASunkat kértem-meg hogy a' Cancellariusnak irjon a' dologban, írt, választ kapott, hogy elébb a' Gubernium ajánlja, azután ő eligazítani kész lesz. Ekkor KENDERESSYt kértem, Kenderessy azt monda, hogy a' Háromszéki Jurisdictionak kell leelőször a' Guberniumhoz ajánlani. Azután a volt Háromszéki Adminisztratornak CSEREY MIKLÓSNak adtuk át a' dolgot, 's itt a' planum, ámbár ígerte a' kivitel, nem tudom, hogy megállott. Én mindent elfogok követni Farkasért, A' lelkem fájna őt, a' lángoló Hazafit, a' szép lelket, katonák között tudnom, hol elfoglalódásai gátolni fogják. Most Brassóban van elkedvetlenedve — kínok felavatottjának nevezi magát — September elején megyen Kolozsvárra, A' napokba küldé egy Dialogust Decius és Junius Brutusz között, melly excellens, excellens. Kolozsvárott megkapom tőle az Egészet, 's veled közleni fogom. Szeresd kérek addig is, ő lángol éretted: Ezt írá közelebbi levelében: Az estve vettem KAZINCZY 4-dik és ötödik kötetét 's le nem fekvém, mig Clavigójának végére nem értem. Akármit rikoltanak a' Beotiai setétségéből, lehetetlen hogy a' ki nyelvünk előmenetelét óhajtja,

⁴ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Dédács, 1815 aug. 14. Váczy János, *Kazinczy Ferenc levelezése*, XIII, 87—88. Bpest, 1903.

lángba ne borúljon örömébe. Ezerszer szememre lobbantom magamnak szemérmem — vagy nem tudom mi az a' mi tartóztat — hogy közelebbről nem vagyok ismeretes Kazinczyval. — Irj neki, kérlek, tedd levelét enyímbe, hogy neki általadjam, 's örömet csináljak.“⁵

DÖBRENTAI lelkes biztatása nem maradt hatás nélkül KAZINCZYra. A minden új tehetséget örömmel fogadó ősz irodalmi vezér pár nap múlva már ír Farkas Sándornak. Az 1815 aug. 29-én kelt levelében baráti jobbot nyújt neki és tanácsokkal látja el. „Nagy-érdemű barátom, — írja —. A' mi Döbrenteink közlé velem hozzá írt levelednek engem illető sorait. Nem mivel személyemet szereted, hanem mivel igyekezeteim miatt szereted személyemet, és mivel az a' mit ez a' megbecsülhetetlen és kivált Erdélyre képzelhetetlenül sokat ható barátunk Deciuszodról és Júniuszodról ír 's továbbá mivel kiírt soraid egy igen szép nem csak érzésű, hanem ízlésű embert és Irót is festenek, imhol vagyok azt mondani néked, hogy ismeretségednek kimondhatatlan[ul] örvendek, és hogy veled barátaim előtt kevélykedni fogok. Te tehát, szívesen becsült ifjú, érted a' mit olly sok jo fej nem ért a' sok tudatlan[ok közt], hogy nyelvünk mit fog nyerni az én bátorságom által. Ezek nevetnek. Azt nekik szabadon hagyom. Ezek kárhozzatnak, bántanak. Légyen meg az örömük is. Énelőttem is voltak nyelvrontók, 's a' mostani kor, melly nekik neveiket sem tudja, annyival inkább nem azt, a' mit Ők mertek, csudálkozva nézi hogy ez az én merésem nem új merés.“ ... „Bár a' helyett hogy nevetnek, a' minél könnyebb nincs, olvasnák-meg Horátzot a' ki éppen úgy rontá a' Róma nyelvét, mint a' miénket én, hogy azt é[pit]hesse — 's közöttte és közötttem csak az a' különbség, hogy én egy szegény és még míveletlen nyelvben merem ezt, ő pedig ezt a' nagy Irók' nyelvrontásaik által már megállapított deák nyelvben merte. A' [mit] a' természet (nyelv' ideálja) 's a' szépek örök remekjei (a' régi és új nemzetek Classicusai) javallnak, az nem lehet hamis, akármit beszél[nek] ezek. Ne azért hidd ezt. mert én mondom, hanem azért mert a' DAYKA és BÁRÓCZI' Életekben én megmutattam. Olvasd-meg azt nagy gondnal, és hirdessd az Evangyéliumot, ha értte keresztre vonnak is.“ ... „Ne csüggedj el 's kövess el mindent, hogy sorsod megkönnyüljön.“⁶

⁵ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Dédács, 1815 augusztus 16. Uo. XIII, 87—88.

⁶ Kazinczy Ferenc levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Széphalom, 1815 aug. 29. Uo. XIII, 123—24.

KAZINCZY ígérétehez híven valóban „kevélykedett“ új barátjával. Még ugyanabban az évben, levelezésük megindulása után több barátjának, köztük KÖLCSEYnek is ír Farkasról. Kölcsey örömmel értesül a két új erdélyi „felfedezetttről“, de írói jövőjüket illetőleg egyelőre a várakozás álláspontjára helyezkedik. „FARKAS és FÜZESI? ismét egy új acquisitio tehát! — írja Kazinczynak 1815 okt. 16-án. Csak azt ohajtom, hogy ezek s a hasonlók ne csak irkáljanak, de tanúlgassanak is, még pedig ne csak a felületen állapodnának meg.“⁷ Kazinczy Farkasnak nemcsak azért örvendett, mert benne új írótehetséget vélt felfedezni, hanem azért is, mert hivei fogyó táborát új és lelkes fiatal íróharcossal vélte gyarapítani. Farkas rajongó szavai méltán legyezgették hiúságát, mert a nagy nyelvújítási harcban épen ezekben az években éri őt a legtöbb és legrosszindulatúbb támadás. HELMECZY MIHÁLYnak 1815 szept. 5-én írt levelében is Farkast, mint új hívét mutatja be. Farkas — írja Kazinczy — „örvendve nézi hová viszem a’ nyelvet. Kérte Döbrenteit, hogy írja-meg nekem, melly igen szeretne engem ismerni. Én mind Farkasnak, mind Füzesinek irtam. Tudod hogy arra igen is kész vagyok, ’s azt is tudod hogy annak sok haszna van. Spiritus ubi vult, flat — ’S így Erdély is, a’ ki Virágnak szava szerént nagyon szereti az antiquitást, új hangokat fog szöல்லaltatni.“⁸

Barátságuk közvetítője, DÖBRENTEI türelmetlenül várja KAZINCZY levelét. „Előre örvendek azon szempillantatnak — írja 1815 okt. 2-án — mellyben Farkas Sándornak leveledet általadhatom.“⁹ A várva várt levél megérkezvén, Döbrentei örömmel nyújtja át azt Farkasnak és ezzel a fiatal székely író előtt új korszak, a boldog és biztató írói jövő nem remélt lehetőségei nyílnak meg. Sietve válaszol Kazinczynak 1815 október 10-én és minden szavából a tanítványi tisztelet és a hálaérzés árad ki. „Okt. 8-kán vettem az Ur levelét s Octob. 8-kán kezdődött életemnek egy fényes időszakja — írja Kazinczynak. — Nem egyszer kérdém ez nap magamtól, ha nem álmodomé? s púlszom tapasztottam [!] mint Trenk, ha nem részegedett é el lelkem e számtalanszor vágyott meglepetés örömébe? — Én a T. Urnak számtalan-

⁷ Kölcsey Ferenc levele Kazinczy Ferenchez. Cseke, 1815 okt. 16. Uo. XIII, 221.

⁸ Kazinczy Ferenc levele Helmecky Mihályhoz. Széphalom, 1815 szept. 5. Uo. XIII. 146.

⁹ Döbrentei Gábor levele Kazinczy Ferenchez. Dédács, 1815 okt. 2. Uo. XIII, 205.

szor kezdtem levelet írni s mindég elreszkettem a rendeket, egy csudálatos Szemérem mindég megölte hevem s most hogy Döbrentei Barátom ezt a meglepetést tette velem, elnémultam a vágyott, a reszketett örömen“ ... „Minden szó, minden sor szikrát pattantott lelkembe s csak elsóhajtani tudtam magam a Teremtőnek ennyi kegyért, ki imádságokkal körülvelt thronjából letekinthe rám s életem elszontyolódásait e meglepéssel pótlá-ki.“

KAZINCZY barátságának megnyerése egyelőre kárpótolja valódi és vélt sérelmeiért, elért és meg nem valósult álmaiért. Háláját DÖBRENTÉINEK és Kazinczynak nemcsak most, de később is többször kifejezi, tanácsaikat örömmel megfogadja és előttük őszintén feltárja lelke legrejtettebb érzéseit. Ebből a szempontból különösen szép az első Kazinczyhoz írt levele.

„Hogy a T. Ur levelére méltatlannak nem tartott, — írja fenti levelében — valamint ezt, úgy egész életem is Döbrentéinek köszönöm. Vele engem egy különös történet hozott össze s ha később is, feltaláltam benne, a mit egész életemben kerestem, a tiszta szívet s azt a lelket, mely a Teremtő elemeitjei közül a Sympathiát ölelte-ki. Ő ismertete-meg elsőbb a T. Ur individualitásával. Elébbi napjaim setétbe süllyedtek különös környülményeim miatt. Falak közt az Unitarium Kollégyomba nevedve, elzárva a nagy világtól s szebb iónjától, isméretlenül a könyvekkel — az egy Schilleren kívül — el voltam vágva attól, hogy destinatiómnak hódoljak. Itt csak ideálokkal elektrizáltam magam s ezekben ábrándoztam, egy Johanna d’Arc-ját a Magyar nyelvnek, ki érezze hol álunk s mi által kellene emelődnünk. A T. Ur Daykája kezembe akadt, s lebuhtam a megjelent Reformátor előtt, mint az Ázsia égőhomokján Bujdosó lebukik az Idvezítő reliquiájai előtt.” Majd KAZINCZY támadóit ostorozva így ír: „Égő betűkkel sujtsa az Idvezítő homlokokhoz az elkárhozás szententiáját s a magyar nyelvre süttött gyalázatos bélyeg különböztesse-ki az elkárhozottak közül. — Ezerszer forgott bennem a hév, mig a magyar históriát végig halgattam; égett a köny szemembe, mikor borongani láttam egünket s most, mikor ennyi vérözön közt megmaradt nyelvünk, egy Dominus Kánka jóvalltából égessük-meg magunkat s szülessünk Tót Foenixé; egy gevisser Takács, Somogyi buzgólkodó Hazafiuságaért térjünk vissza a Tinódi Sebestyén korába, elég gazdag nyelvünk, elég bővek ideájink, hogy az Ur Jézus álatját, személyét dissertáljuk, Kappadociai Sz. Jánost commentáljuk s a Klasszikusokat örökké csak phrazisekbe rágjuk, mint a molyok! — Ó hozd vissza ezeknek a középidőt Magya-

roknak Istene, kik a nyelvet vissza akarják taszítani emelkedéséből, hogy az Istenségtől el zárhassák az útát; hozd-el korokat, hogy az eredeti magyar megőszült bibliai stíllel harsogtassák a Sion kőfalait!

— Te pedig nagy érdemű Férjfiu, ki érzed, hol vagyunk s hol kellene lennünk, hogy a valót s dicsőt honosítsuk, ki elmelegülve a klasszikusok széplelkétől s égsz elérni, hogy a Hellasz, Teutonia s Albion ragyogásából mi is osztozzunk; érezd dicső ügyed nagyságát s légy elég büszke rájok nem pillantani. Mond a Messziás ama szavait nekik: Uram, bocsásd-meg az ő vétkeket, mert nem tudják, mit cselekesznek, s csendes lesz lelked. Hánd által a néma köveket fejedem, 'mint Aeakus, s új nép emelkedik hátad megett.“

A sorsa iránti érdeklődést hálásan köszönve szomoruan írja,, hogy multja „emlékei“ még mindég kísértik. „Engem a Sors — írja Farkas — Katonafiuvá szült! — s nem igaz jussal kérdezhethném-e Don Carlószal: Miért épen engem milliók közül? — Mélyen érzem, mit teszen Nem szabadnak lenni; ez egy olyan akadály, mely visszalök egemből s lábaim eleibe törve veti plánjaim. Minden kinézés el van zárva; nem próbálhatok; mert Unitárius, mert Székely-conscriptus s pénzetlen vagyok. Környülményim a Muzára nézve lélekölők.“¹⁰

Az 1815-ben megindult levelezés KAZINCZY és FARKAS között 1816 és 1817-ben is tovább tart. A tanítvány bókjait a Mester dicséző jelzői, bátorító szavai viszonzozzák. „A' te ajakidat, szeretetre méltó ifjú barátom, Isten illete-meg, nyelved gyönyörű, képzeleted lángol, csapdos, repked, állj munkának, adj eredeti darabokat.“¹¹

KAZINCZY és DÖBRENTÉI biztatására a rossz anyagi helyzetben levő Farkast WESSELÉNYI MIKLÓS naponta vendégül látja asztalánál és a fiatal korban kettőjük között kialakuló barátság a férfikor nagy eszmei küzdelmeiben még mélyebbé, siring tartóvá vált.

KAZINCZY hálás köszönetet mond WESSELÉNYINEK Farkas támogatásáért: „A' te lelked nemességének köszönheti a' lelkes Bölöni azt a' szerencséjét, hogy ő a' te imádásra-méltó Anyád' asztalához vagyon méltóztatva, 's ott ingyen él 's lelke a' te társaságodban 's a' mi derék Döbrenteinkében 's a' Lajoséban terjed,

¹⁰ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez. Kolozsvár, 1815 okt. 10. Uo. XIII, 209—211.

¹¹ Kazinczy Ferenc levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Széphalom, 1815 okt. 22. Uo. XIII, 240.

tónja nemesedik. Melly jótét, kedves barátom! melly nemes cselekedet! Én ennek az igen lelkes ifjúnak nagy barátja vagyok, 's belőle annyit várok a' mennyit nem ifjú íróinknak egyikéből is; 's így a' jótétet neked annyira köszönöm, mintha valamit illet velem közlöttél volna. De, édes barátom, ezt nem csak én köszönöm neked, hanem köszöni 's köszönni fogja később a' Haza is.“ ... „Ha Nemzetünknek tíz ilyen ifja volna, Literaturánk nagy fényben fogna ragyogni. Meglátod, kedves barátom, mi lesz ebből egy Decennium alatt! Én mindent, mindent várok.“¹²

Elismerésének legszebb emléke a Farkas Sándorhoz írt verse:

„*Bölöni Farkas Sándorhoz.*“

Ragyogó futással kezded a futást
Olympiádnak síkjain, s a tömött
Sokaság Paeant kiált a nagy merőnek.
Hová futsz? Megállj! Itt az Euripidesz
Hermája, 's a Götheé; s itt közöttük
A hármast istennő szobra kél.
Hullj térdre, lelkes ifju, s mondd az ígét:
„A szépet a nagy mellé!“ Már repülsz?
El, el a határig, vagy ne, nagy merő!
El, el a határig! Vár a hős iker!“¹³

KIS JÁNOSnak meg így ír: „Farkas már nem gyermek. Verse még rossz, de prózája kimondhatatlan szép. Nekünk ebben Schillerünk nevededik 's úgy hiszem, nem lesz Schillér manqué.“¹⁴

KAZINCZY tanácsait követve elsősorban a görög és német irodalmakat tanulmányozza. De a várt siker csak nem jön el és Farkast mélyen bántja az a csalódás, amit nagy író társai fognak iránta érezni, ha a „magyar Schiller“ nagy ígétét nem tudja majd beváltani. Félénksége ismét urrá lesz lelkén, eredeti alkotásokkal kísérletezik, de tehetségében nem bízva, hamar abbahagyja azokat. Meg nem valósult terveire célozva így ír Kazinczynak: „Én Marsznak lekötelezettje vagyok s tőle behunyják a Múzák szemeket. Életemből egy szép részt, mikor az enthúziázmus lán-

¹² Kazinczy Ferenc levele B. Wesselényi Miklóshoz. Széphalom, 1816 február 21. Uo. XIII, 504.

¹³ Kazinczy Ferenc verse Bölöni Farkas Sándorhoz. *Kazinczy Ferenc eredeti munkái.* 151. Buda, 1826.

¹⁴ Kazinczy Ferenc levele Kiss Jánoshoz. Széphalom, 1816 márc. 6. Vö. Váczy János, *Kazinczy Ferenc levelezése* XIV, 22. Bpest, 1904.

golóbb, az Exercier- s Abrichtungs Regulamentek olvasásával kellett töltenem, a penna helyett Mangelétát forgattam; fáj a lelkem ezért, ezalatt a klasszikusokkal ismerkedhettem volna, már szinte késő azt tennem, a mit akarok vala. Schiller 20 esztendőskorába sokat tett s én még semmit sem; ó, ennek emléke sokszor elkeserít engem.¹⁵

Valóban az, amitől Farkas félt, bekövetkezett. KAZINCZY lassan-lassan érzi, hogy tanítványa nem váltotta be a hozzáfűzött nagy reményeket, Levelei és főként dicsérő jelzői mind ritkábbá válnak, bár Farkas iránti szeretetét élete végéig megtartotta. Erdélyi útja alkalmából is felkeresi, de Farkas félénk tisztelettel fogadja, mintha érezné, hogy nagy mestere előtt szégyenkeznie kell beváltatlan ígéretei miatt.

Az „Erdélyi utazásban“ még talál néhány dicsérő szót Kazinczy, de később Farkas irodalmi tervei iránt mind ritkábban érdeklődik.

Farkas meg is írja KAZINCZY-nak a lelkét nyomó keserűségét. „Dicséreteid, kedves barátom, melyeket reám halmozsz, — írja mesterének — „hiuvá tennének, ha nem ismerném kicsinségem. Megvagyok győződve, hogy ezeket nem complimentból teszed, hanem talám — ’s hogy büszkélkedjem ezen kitéttel — engem szerető szived többet lát bennem, a mint vagyok. Terü ugyan, ha többnek tartatunk, a mint vagyunk; de kedves hibája ez az oly sziveknek, kik inkább kívánják a szebb oldalról, mint a gyengébről nézni az embereket. O, boldogság, ha még az emberek tiszta lelküségebe el nem vesztettük hiedelmünk!“¹⁶

Kiábrándulása írói hivatásából mély sebeket ejt lelkén és ha le is mond az eredeti alkotások hajszolásáról, az irodalomtól teljesen nem tud elszakadni. Fordításokkal próbálkozik és évekig tartó munka révén egymásután fordítja le kedvenc könyveit: Goethe Wertherét, Schiller Don Carlosát és Mme de Stael Corinneját. De a művészi álmok önkínzó és boldogító útkeresésébe beleszól az élet a maga pusztaság realitásaival. Szegénysége ráébreszti származására, vágynak határt szab székely és unitárius volta. Úgy érzi, hogy sorsa előre meg van határozva, börtönből kitörni nem lehet. BESSENYEI és BÁRÓCZI példáját követve be szeretne jutni a gárdába, de terve nem sikerült. „Vas szorga-

¹⁵ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez. Kolozsvár, 1815 nov. 6. Uo. XIII. 264. Bpest, 1903.

¹⁶ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczyhoz. Kolozsvár, 1819 július 18. Uo. XVI, 457. Bpest, 1906.

lommal izzadtam, küzdöttem — írja Naplójában. — Által láttam ugyan, mely igen megcsalódtam választásomban, és hogy e pályán éppen az önkény bétanított machinája leszek, de már visszalépni szégyeltem. Haladtam célom felé, ámbár keserűen kellett naponként nyelnem ezen gyülevész néptől hazám pizskoltatását és megvettetésemet, csak azért, mivel magyar vagyok.¹⁷

Majd jogi vizsgát tesz Pesten VUCHETICHnél, a híres jogprofesszornál azért, hogy Bécsbe könnyebben léphessen be a „katonai bíróság praktikánsai közé“. 1821-ben kerül a Habsburgok fővárosába. „Most Bécsben élek — írja — s azzal a meggyőződéssel, hogy ezen próbának is csak anyi sikere létszen, mint minden igyekezetemnek életemben. De nincs se jussom, se érzésem panaszkodni. Én nem remélek semmit, én nem rettegek semmitől ’s csak az a gondolat enyhít, hogy naponként hervadok ’s e szenvedések tompítani kezdik érzelmem.“¹⁸

Az idegen világ nem ad nyugtot a hazájából menekülő művészléleknek, az eldobott bilincsek helyett még súlyosabbak akadályozzák egyénisége szabad kifejlődését. Végül is felebbvalói ellen kitért és így kénytelen ismét hazamenni. Egyelőre nem akar Erdélybe visszatérni. Pesten szeretne nevelői állást kapni. Terve érdekében ír KAZINCZYNak is, de megkéri, hogy vallását ne árulja el senkinek, mert akkor nem jut álláshoz. De pesti letelepedése sem sikerül, kénytelen tehát hazamenni. Szomorú helyzete igazolni látszik borúlátó életszemléletét, aminek oly megkapóan adott kifejezést már 1816-ban, Kazinczyhoz írott levelében: „Képzeled-e, hogy van örökös, elbusult csüggedésbe annak lelke, ki hazájának szánva magát, azért élve és égve, abból örökre számkivettetik? S képzeld engemet. Nekem minden vágyásom oda volt szegezve, minden szebb óráim oda halasztva; előre dobzódom a képzelgésbe, mit nem fogok én tehetni. Oda van minden ... Kiürült rám nézve a jövőndő. Istenem, már most mit tegyek? Érzem, el kell vetnem magamat.“¹⁹

Bécsből visszatérve ismét az erdélyi királyi kormányshoz kerül, ahová először 1817. április 19-én lépett be mint jegyző. 1821. június 23-án 40 ezüst krajcáros napidíjas irnokká nevezték ki. Megélhetése szűkösen bár, de biztosítva volt. Lelke nyugalma

¹⁷ Bölöni Farkas Sándor naplója, 1835. ápr. 27. Erdély öröksége IX. k. 124. Bpest, 1942.

¹⁸ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez. Bécs, 1822. jún. 17. *Kazinczy Ferenc levelezése* XVIII, 89—90. Bpest, 1908.

¹⁹ Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczy Ferenchez. Kolozsvár, 1816. márc. 28. Uo. XIV, 88—89. Bpest, 1904.

azonban annál kevésbé. A hivatalnokoskodást átmenetnek tekintette, a bürokrata élet nincs kedvére. „Tréfából esküdtem volt fel a Cancelláriára, hogy név nélkül ne lézengjek, míg Kolozsvárt leszek, — írja Naplójában fiatalkorára visszaemlékezve — és ime a tréfa örökös sorsomat elhatározta.“ Majd az akkori hivatalnoki életet jellemezve így ír: „Azon kor, valószínűségi henyélés, fényűzés, hiúságokban merengés, ’s minden közdolgok iránti tökéletes elzsibbadás, ’s meghidegülés kora volt. Puha érzélgés, betyár-szilajkodás, aristocratiai gög, dicsőség az adósság rakásban, éhel halás a köznép közt, pazarlás a nagyok asztalán, románok ’s repke írásokból vett tudóskodás, csillámló eszeskedés, apró pletykaságok, a nemzetiség nevetéssé tétele, német nyelv mindenütt, ki a miveltek közé akart tartozni, és lebzselő örökös semmit nem csinálás valának ezen időkor valószínűségi bélyegei.“²⁰

Farkasnak fáj, hogy a tudás és a tehetség háttérbe szorul és csak az érvényesül, akit születése, vagy összeköttetései visznek előre.

„Által láttam végre, hogy minden szorgalom, minden igyekezet semmit ér, valamelyik hatalmasabb kegyelme nélkül. De e kegyelmet többnyire a karakter megtagadásával kelle megnyerni. És vadásztam tehát e kegyelmet is, s itt ültömben pirulok most is, midőn eszembe jut, mely igen elvettem néha magamat a kenyér és dicsőség keresésért. És hajladoztam olyak előtt, kiket lelkemben nem becsülhettem, helybehagytam oly elveiket, melyeket kárhözatosnak hittem. Elhallgattam hibáikat. Elnéztem haszonlesésöket. És a mit soha meg nem bocsáthatok magamnak, — segitettem rágalmazni, kit ők rágalmaztak, kétszinkedtem és hízelkedtem hiúságaiknak? s akkor szenvedhető, hasznos, szorgalmas és becsületes ember valék előttük —“²¹

Mint hivatalnok pontos és kötelességtudó volt. De mindez nem sokat segített rajta. Előrehaladni mégis nehezen tudott. 1825. június elején 250 forint fizetéssel ötöd osztályú írnokká nevezték ki, majd 1830-ban fizetését 300 ezüst forintra emelték. De Farkas Sándort nem a kis fizetés bántotta, a hivatalnoki élet és szellem kicsinyes és nyomasztó légköre ellen lázadott örökké egyénisége. Ebben az őszinteség nélküli környezetben hiába próbál társaihoz alkalmazkodni, tiszta és nyílt természete,

²⁰ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835 április 27. Erdély öröksége. IX., 123. Bpest, 1942.

²¹ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835 április 27. Uo. 125

bátor és szókimondó egyénisége fellázad az önmagán elkövetett erőszaktevésen. A kényszerű kétszínűsködés miatt megutálja önmagát és visszatér régi lelki magatartásához. „Levettem az állorcztát. Elhatároztam, hogy inkább szegény és hátratett legyek. — írja Naplójában, — mint magamat utáljam!“ „És most haszonvehetetlen lettem nekik.“²²

A külső élet kényszerítő megalkuvásai és az író és alkotó szabadságvágyai ütköztek szüntelenül össze Farkas Sándor lelkében. És ez az állandó belső harc, ez a sírig tartó szárnyalni akarás a külső világ ezer akadálya ellenére, töri össze, teszi állandóan meghasonlottá lelkét. Az alacsonyrendűség érzése lelkének amúgyis régi vonása, de a törés a férfikor nagy reményvesztéseiben még mélyebbé, még gyógyíthatatlanabbá vált. Lelki nagyságát azonban igazában épen az mutatja, hogy kifelé mindig erősnek, büszkének és szilárdnak tudott mutatkozni. Vignyhez hasonlóan a „büszke szenvedés“ nemes magatartásával élt barát és ellenség között és csak a legmeghittebbek pillanthattak néha levelein át e mélyen emberi lélek nagy töréseibe. „Cassius szikár és sápadt, mondta egykor Caesar meghittjei körében, ily ember sokat s mélyen gondolkozik, az ilyen veszedelmes szokott lenni.“²³ Bölöni Farkas Sándor is ezek közé a hallgatag, szikár és sápadt gondolkodók közé tartozott, akinek már a hallgatása és a puszta jelenléte is feszélyezhette szürke hivatalnoktársait. A halott hivatali gépezet és az örök újításra törő, az embert és nem az aktát néző Farkas Sándor, Kazinczy és Döbrentei barátja valóban méltán lehetett irigység és harag tárgya, hiszen ő a szellem képviselője volt és tökéletes tagadása, ellentéte hivatalnoktársai életformáinak és gondolkodásának. A környezetet, amelyben élt, kitűnően jellemezte JAKAB ELEK, Farkas Sándor életrajzírója. „A kir. kormányszék — írja — mint minden testületileg dolgozó közhivatal — Dicasterium — amaz időben egy bizonyos benső szervi egységgel bíró közigazgatási gépezethez volt hasonlítható, melynek működése csak igen kevés dologban volt önálló, hanem más al-gépezeti osztályoktól, alá, mellé vagy fölébe rendelt hatóságoktól függött; ha számítás jött elé, megkérdezte a számvevőséget, ha építés, az építészeti igazgatóságot.“²⁴ Egyszóval a Főkormányszék lélektelen és önállótlán bürokrata intéz-

²² Bölöni Farkas Sándor naplója, 1835. április 27. Uo. 125.

²³ Jakab Elek. Bölöni Farkas Sándor és kora. Keresztyén Magvető, 1870. 247—248.

²⁴ Uo. 247.

mény volt, ahol az egyéni tevékenység és elgondolás háttérbe szorult a géppé váló hivatal mögött. Művészi álmokat táplálni ebben a környezetben olyan hősiesség volt, ami előbb-utóbb vagy a megszokott keretek közül való végleges kitörésre, vagy a teljes kiábrándulás okozta letárgiába torkollott. Farkas Sándornál sem egyik, sem másik nem következett be. De az egyensúlyát veszített lélek megtorpanásai mégis szomorúvá, szürkévé tették életét. Értzi, hogy nem tartozik a középszerűségek közé, de ugyanakkor egyre inkább tudatára ébred, hogy a „magyar Schiller“ megbukott álmai helyett reálisabb, könnyebben megvalósítható célokért kell küzdenie. Három nagy fordítását befejezve DÖBRENTIHEZ fordul azok megjelentetése érdekében. Döbrentei biztatásai nem is maradnak el, a régi jóbarát Pesten sokat tárgyal fordításai elhelyezése érdekében, de ígéreteken kívül semmivel sem vigasztalhatja az egyre jobban elkedvetlenedő Farkast.

1821-ben Don Carlos fordítását TRATTERNÉL szeretné kiadatni és annak megjelentetését DÖBRENTI melegen támogatta. A kiadó közönyét azonban sem neki, sem Döbrenteinek nem sikerült megtörnie. Pedig ha e két mű idejében megjelenhetett volna, Farkas írói fejlődése bizonyára másként alakul. „A Wertheriade — írja Döbrentei — jó speculatio volna neki, mintha látnám, milyen örömet adják érte a leánykák három forintjokat, csak-hogy sírhassanak rajta.“²⁵ Ugyanebben a levélben a készülő Corinna-fordításról ezt írja: „Az felséges román. S mennyit fog nyerni nyelvünk is kezedben, ha Stael francia eleganciáját, kényességét mindenütt kiteszed. Örvendek édes Sándrim, hogy dolgozol. Akárhogy s mint, mégis csak a Hazának szánt órák a legedesebbek. Elnyomják az élet egyéb terheit.“

1825. február 16-án DÖBRENTI értesíti Farkast, hogy fordításainak kiadását nem sikerült kieszközölnie. „Az öreg Trattnerrel nem beszéltem. Don Carlosodat küldeni fogja vissza s Corinnát sem nyomtattatja a maga költségén. Szép válasz ugy é, gyönyörű serkentés a dolgozásra. De az öreg Ur azt mondja, hogy a könyvárusok most megcsökkentek. Ha magad fizeted ki Corinna nyomtatását, két kézzel általveszi ugy assignálván ki a fizetést érte, mint a hogy a militaris transportusoknak én, ugy mint erga bonifationem parato aere faciendam.“ „Tessék felvetni hány ivet tesz Munkád s az írói dicsőséget annyin megvenni.“ Majd azt ajánlja, hogy a nyomtatás korrekturáját elvégtzi,

²⁵ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Újfalú. 1821. aug. 20. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelézése 3. sz.

amennyiben Farkas mégis hajlandó fordítását saját költségén megjelentetni. „Corinnának elmaradni kár volna — írja fenti levele végén Döbrentei — s te bizonyosan jól fordítád. Sajnálom, hogy valamelyik kijátszott jószágot a bohó szerencse nem nekem veté, úgy tudnék módot kapni kinyomtatásában, s Hazámért, Éretted és barátod árnyékáért örömet nyujtanám a szép áldozatot.“²⁶

Két évvel később, 1827. január 29-én írt levelében DÖBRENTEI ismét szóba hozza Farkas Corinna-fordítását. „Gyere hát most beszéljessünk bizodalmasan, szivességgel. Corinna:

Én nagyon sajnálom, hogy az a szerettem Román elakadott nyomtatásra nézve s ha csak lehet indítsd meg dolgát. Azt projectálnám, hogy szerezz és szereztess reá Erdélyben előfizetőket vagy alá-írókat s ha 500 forintot vagy mennyit is irék, kiküldhetsz előre úgy a nyomtatás elkezdődhetik a hol akarod. Akár Trattnernél akár itt Budán az Univerzitas könyvnyomtatóműhelyében jön ki, én ügyelni fogok nyomtatására correcturájára a nélkül, hogy nevemet kitenném. Ezzel frater csak megelégedhetsz. S tedd is. Az a könyv valamint németben hármát üte, úgy fog tetszeni magyarban is, Te bizonyosan jól fordítád. Melegen a hol kell, s tiszta Magyarsággal. Egy szóval a felől csupa jó vélekedéssel vagyok.“²⁷ Majd igéri, hogy a még mindig TATTNER-nél levő kéziratot visszaküldeti.

A Bölöni Farkas Sándor fordításainak kinyomtatásából természetesen nem lett semmi. Tíz évi hasztalan reménykedés után Farkas végleg lemond fordításai megjelentetéséről félreteszi könyvtárába gondosan elkészített műveit abban a reményben, hogy a „hálás utókor“ talán valamikor elő fogja szedni azokat. Találóa írja fordításaival kapcsolatban JAKAB ELEK, hogy „Döbrentei — a ki 1815-ben örlelkének mondta magát. 1821-ben tapsolt Corinnának — 1824-ben előfizetés gyűjtésre nem ajánlkozott; Kazinczynak, ki tíz év előtt magasztalta prózáját, most aligha volt tudomása mindezekről, s Wesselényi — a gazdag főuri barát — hallgatott“.²⁸ Fordításairól keveset tudott a szakirodalom is, csak 1941-ben méltatta azokat GYÖRGY LAJOS kiváló művében, „A magyar regény előzményeiben“. Corinna fordításá-

²⁶ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1825. február 16. Uo.

²⁷ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1827. január 29. Uo.

²⁸ Jakab Elek. *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető 1870. 266.

ról írja György, hogy „Bölöni, bár az eredeti stilusbeli szépségeit nem érte mindenütt utól, ezzel a fordításával is bebizonyította, hogy Kazinczy nem hiába dicsérte prózáját”.²⁹ A Werther fordításról írva ugyancsak György Lajos állapította meg, hogy „Kazinczy félbemaradt kísérlete után (1790), Bölöni Farkas Sándor fordította le először a teljes Werthert”.³⁰ Nagyobb siker koronázta KISSOLYMOSI SIMÓ KÁROLYT, Bölöni Farkas tanítványát, aki 1823-ban TRATTNERNél megjelentette Werther-fordítását. György Lajos szerint Simó Károly minden valószínűség szerint felhasználta nevelőjének, Farkas Sándornak fordítását.³¹ Így ért véget Farkas Sándor szépírói pályája és így igazolta a sors balsejtelmeit jövőjét illetőleg, amiknek oly megkapóan adott hangot még 1815. dec. 26-án KAZINCZYHOZ írott levelében. „Ez az én sorsom, s ezek voltak körülményeim. O de csak ilyen sorsunk a földön s panaszkodjam e hogy rám többet mére a Mennyei s többször csapkoda mint másokat.”³² Valóban Farkas Sándor élete és írói pályája magán hordta a görög tragédiák végzetszerűségét. A sors biztató ígéretei után, az élet sikerei nem mosolyogtak rá, a végzet köreiből nem tudott kilépni. APÁCZAI CSERI JÁNOSHOZ és a BÓLYAI-akhoz hasonlóan ő is az erdélyi föld mártírja lett és prófétai sorsát kellett hordoznia „mind kevesebb reménnyel tovább haladnia elrendeltetése útján”.

Írói sikertelenségét egyelőre kárpótolta barátai szerető támogatása. DÖBRENTAI GÁBORON kívül különösen br. WESSELÉNYI MIKLÓS, GEDŐ JÓZSEF és gr. GYULAY LAJOS állanak mellé, de a nagy tehetségek magános útján járó Farkas sorsán ők sem tudtak változtatni. Lelki fejlődésébe nagyszerű betekintést nyújtanak barátaihoz írt levelei. 1819 és 1830 között különösen gr. Gyulay Lajossal és lánytestvéreivel, továbbá Döbrenteivel és Gedővel folytatott sűrű levelezést. Wesselényihez csak néhány levele maradt fenn, de ezek őszinte hangja szintén feltárják előttünk Farkas lelki vívódásait, amikbe már ifjúkori levelei nyomán bepillanthattunk. Lelkét kettős gyötrellem emészti, egyrészt szabadulni szeretne a hivatalnokvilág bürokrata légköréből, másrészt író szeretne lenni. Mindkét terve sajnos hajótörést szenved. Hiába lázadozik sorsa ellen, a pusztaság lét és megélhetés mindig belenyugvársra, sorsával

²⁹ György Lajos, *A magyar regény előzményei*, 450—451. Bpest, 1941.

³⁰ Uo. 432

³¹ Uo. 446.

³² Bölöni Farkas Sándor levele Kazinczyhoz. Kolozsvár, 1815. dec. 26. Váczy János. *Kazinczy Ferenc levelezése*. XIII, 371. Bpest, 1903.

való megalkuvásra kényszerítik. Tíz éven át panaszkodik Gyulay Lajosnak helyzetéről, de mindhiába. 1822 nov. 20-án írja barátjának Farkas, hogy „Most meglehetősen vagyok s stacionálisan megelégedve, s talán mindenütt megelégedve lehet az ember, mikor nincs többé semmi ambíciója, sem vágyása egyébre, csak hogy a mindennapi kenyere meglegyen.”³³

1821 június 12-én panaszkodva írja GYULAY LAJOSnak, hogy a Restauratio megvolt és őt kihagyták. „Lehetetlen volt egy ideig méjén ne éreznem becsületesnek s érzéseimnek reális megsértődését. Minden meg vallja azt hogy jussom nekem volt legtöbb praetendálni előmenetelem, de én mégis elmaradtam, mert Vallásom akadályoz, szegény vagyok, senkinek nem cammerdienerkedtem s nem casouliroztam.” „Erősen érzem Barátom hogy a szegénység mely terhes, nem mozdulhatok innen becsületes temetőhelyéről, mert nincs mivel.”³⁴ Pár héttel később ismét keserű hangon ír Gyulaynak. „Ha pedig engem kérdesz, hogy vagyok. Gondold azt aki hosszas bujdosásai után, sok esztendőig épített házat, s midőn sétálásából hazatért, hamvában találj a s a bánat helyéről elhajtoz megint bujdosni.”³⁵

Bántja a hivatali élet kicsinyessége is. Ugyancsak GYULAY LAJOSnak írja 1823 jan. 5-én, hogy „A mi Restaurationk is megeseett tegnapelőtt, s engem is elébb taszítottak a hátulsók öttel. A Physikába láttam volt azt az Experimentumot, hogy ha egy sereg egymás mellett álló golyobisból megütik az utolsót, az első mindig kiszökik. Eként remélem én is promotiomat. Addig taszigálnak elé, mig itt megöregszem. Arra is igen el vagyok készülve, hogy néha a közepiből is kiütődik egy golyobis s előmbe ugrik.” Majd ezt írja: „Itt forr a világ! A hivatalra vágyó megcsalott Praetendens Urak piszkálják a Nyerteseket, s ezek contemnálni akarják őket. Gyönyörű ezt a dolgot látni!”³⁶

Későbbi leveleiben Farkas látszólag beletörődik sorsába, legalábbis nem panaszkodik többé barátainak. De a látszat mögött a lélek nagy szenvedései rejlenek és az a szomorú tapasztalat, hogy helyzetén barátai sem tudnak segíteni. 1820 és 1830

³³ Bölöni Farkas Sándor levele gr. Gyulay Lajoshoz. Kolozsvár, 1822. nov. 20. Közli gr. Kuun Géza. Keresztyén Magvető. 1885. 35.

³⁴ Bölöni Farkas Sándor levele gr. Gyulay Lajoshoz. Kolozsvár, 1821. június 12. Közli gr. Kuun Géza. Uo. 1884. 361.

³⁵ Bölöni Farkas Sándor levele gr. Gyulay Lajoshoz. Kolozsvár, 1821. június 24. Közli gr. Kuun Géza. Uo. 362.

³⁶ Bölöni Farkas Sándor levele gr. Gyulay Lajoshoz. Kolozsvár, 1823. január 5. Közli gr. Kuun Géza. Uo. 1885. 94.

között, a férfikor legszebb éveiben Farkas Sándor vigasztalást csak könyveiben és álmodozásaiban talál. Ezek kárpótolják meg nem valósult vágyaiért. Az eszmék, tervek és a képzelet világa menedéket nyújt a valóságtól menekülő romantikus léleknek, mert Farkas romantikus lélek volt a szó múlt századeleji értelmében. Ő is ugyanazt a „mai du siècle“-t hordta lelkében, amit Chateaubriand, Vigny és Musset oly csodálatosan kifejeztek műveikben. De míg nagy kortársainak megadatott a siker másokhoz vivő útja, addig ő némaságra kárhoztatott, írásairól csak egy-két barátja tudott és számára nem nyílt meg a romantikus lélek gátlásait feloldó, a mások szívéhez vivő út. A „magyar Schiller“ meg nem valósult álma, hivatali élete nyomorult prózaisága, füstbe ment tervei olyan lelki teherként neheztedek rá, amiket alig tudott már továbbhordozni. 1827 és 1830 között írói reményei eltemetése után életösztöne és lázas tenniakarása új irányba terelik figyelmét. A romantikus lélek nagy válsága után a valóságtól menekülve, ismét oda tér vissza, ahonnan kiindult: a valósághoz. Tíz évvel ezelőtt, 1818 és 21 között úgy érezte, hogy „nyomja a kolozsvári levegő“, ki is tör ideiglenesen börtönéből, de Bécs idegen levegője visszariasztja ismét. A romantikus álmok eltűnésével egyre inkább az erdélyi valóság ragadja meg a figyelmét. A képzelet végtelenbe vivő távlatai helyett a szűk keretek közé szorított erdélyi magyar sors útjait kezdi járni. És ez nemcsak megvigasztalja, de új erőt is ad csüggedésrehajló lelkének. 1827 és 1830 között Farkas Sándor megint magára talált és a lezáródó írói vándorévek helyett, a reformátor és a társadalomszervező lázas évtizede kezdődik el.

A reformok útkereső lázában így jut el SZÉCHENYIhez. Széchenyi műveivel Döbrentei ismerteti meg és ugyancsak ő kéri fel azok terjesztésére Farkast. Széchenyi „Lovakról“ írt munkája Farkas révén válik közismertté Kolozsvárt és ettől kezdve a „legnagyobb magyar“ minden készülő és megjelent művére Erdély fővárosában lelkes reformerek figyelnek fel. Széchenyi erdélyi kultuszának Farkason kívül WESSELÉNYI MIKLÓS és DÖBRENTÉI GÁBOR a legfőbb kialakítói. A három jó barát és eszmetárs felkarolnak minden új gondolatot, minden gyakorlatilag megvalósítható eszmét, amivel Erdély magyarságán segíteni vélnek.

A magyar írók közül KÖLCSYT és SZÉCHENYIT szerette. Mindkettőben az írón túl a nemzetnevelőt, a harcotvállaló reformert becsülte. Mind Kölcseyvel, mind pedig Széchenyivel Döbrentei ismertette meg. Ő hívta fel figyelmét készülő és megjelent mun-

kaikra és Farkas személye iránt is ő ébreszt eleinte érdeklődést, később tiszteletet Kölcseyben és Széchenyiben. Pár év alatt Bölöni Farkas lelkes Széchenyi-rajongóvá lett és barátaihoz írt leveleiben dicsőíti, terjeszti a „legnagyobb magyar“ minden gondolatát. „Nem lehet meg nem írni — írja — azon örömet, hogy emlékezete szerint még soha egy magyar könyv is nagyobb bé hatást nem csinált Kolozsvárt, mint gr. Széchenyi munkája a „Lóvakról“³⁷. „Bámulás, elragadtatás és elpirulás közt, vagyis dühvel olvassák ezek Széchenyit. Ilyen embertől megjelent munka, ki Magyarország és Erdély elsőbb ifjainak értékkel és tudománnyal tonust ad ’s magyarul! Oly virágzó és lelkes nyelvvel, melyhez kevés író t hasonlíthatunk!“ 1829-ben GEDŐ JÓZSEFnek a készülő Hitelről ír. „Ah ez a Széchenyi halhatatlan ember! Azt a sok szépet, a mit róla hallok és tudok, nem hittem egy emberben mind felalálhatónak. A nemzeti hitelről irt munkája már készen van, s ha keresztül mehet a cenzurán, nem sokára látjuk. Iskolátlan genie — ez a főbb vonása, mondja Döbrentei, de oly genie, mely bámit és ragad.“³⁷

SZÉCHENYI mellett KÖLCSEYÉrt rajong leginkább. Kölcsey tiszta nyelve, fenkölt gondolkozása és bátor kiállása a reformok mellett teljes szeretetét melléje állítják. „Az összes írók közül — írja — senki dicsőségét annyira nem irigylem, mint a Kölcseyét. Vajjon ki is mérközhetnék vele ízlés, kritika, nyelv és képzelő erő dolgában?“³⁸

Farkast a nagy reformokon kívül elsősorban Kolozsvár problémái érdeklik. Az 1822-ben indítványozott „Kolozsvári Dolgozóház“ megépítését sürgeti, majd létrehozza a „Gondoskodó társaságot“³⁹ az első magyar hitelszövetkezetet. A színház iránti érdeklődése is állandó marad, a válságba jutott kolozsvári színház érdekében többször tesz javaslatokat, lelkesít és lelkesedik mindenért, amit a fejlődő város érdekében hasznosnak tart.

Erre a korszakra esik könyvgyűjtői szenvedélye is. Ez szoros kapcsolatban állt irodalmi érdeklődésével. Könyvtáráról többször készített pontos jegyzéket.⁴⁰ Az 1825. okt. 16-án készült jegyzék-

³⁷ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefnek. Kolozsvár, 1829 aug. 14. Jakab Elek, *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Uo. 276.

³⁸ Uo. 277.

³⁹ Dr. Oberding József. *A kolozsvári Gondoskodó társaság*. Kolozsvár, 1934.

⁴⁰ Bölöni Farkas Sándor könyvtárának jegyzéke. 1825-ből Jakab Elek, *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető, 1870. 273—274.

ben többek között ott találjuk Horatius, Vergilius, Ovidius, Shakespeare, Milton, Molière, Rousseau, Montesquieu, Staelné, Kant, Klopstock, Herder, Goethe, Schiller, Dante, Tasso, Calderon es Camoens műveit. „Nekem Horatius és Shakespeare legkedvesebbjeim“⁴¹ írta GEDŐ JÓZSEFnek. A magyar írók művei közül könyvtárában már ekkor megvoltak Kazinczy, Révai, Berzsenyi, Dajka, Kisfaludy Sándor, Kiss, Igaz, Fáy, Kovachich, Benkő, Bod, Bethlen és Gyarmathy munkái. 1825-ben 270 műből, közel félezer kötetből állott szerény anyagi körülmények között, nagy áldozattal megszerzett gyűjteménye. Ez a kis könyvtár lázas érdeklődésének és enciklopédikus tudásának hű tükré. A hivatali élet mindennapi szürkeségével szemben a könyvek jelentették számára a kitágult, a végtelen horizontokba vesző világot, az életet, ahol vágyait és képzeletét nem korlátozták földi megkötöttségek. Mély bölcseséggel nézi az életet és az emberek és eszmék könyörtelen harcában úgy látja, hogy egyedül a „szeretet princípiuma“ lehet vezérlő eszme, utat mutató érték. „A férfikorhoz közelitek — írja Gedő Józsefnek 1827. okt. 9-én — s amint az élet csalódásai tünedeznek, mindennap valóbbnak találok, hogy az élet minden hiúságát, minden fényét csak a szeretet mulja felül.“⁴²

A szépirodalmon kívül szívesen olvasott tudományos, első-sorban történeti munkákat is. De a multban is a jelen kérdéseire keres választ, az okok és okozatok szövevényében a kiutat, a jövőt mutató helyes irányt kutatja. Történeti érdeklődésének emléke kéziratban maradt és befejezetlen „Erdély Története“⁴³. Ez a kis munka Farkas feldolgozói részéről nem talált kellő megértésre. Birálói és életrajzírói helytelen szemszögből nézték azt, mert benne csak a pozitívista módszert tagadó subjektív történet-szemléletet vették észre. Bölöni Farkas kis műve azért értékes és jelentős, mert ez az egyetlen emléke a reformkor szemével nézett erdélyi történetírásnak. Írói és nem tudósi munka. Célkitűzéseit nem a jelentől elvonatkozó tárgyilagosság vezette, hanem a harcos reformer multban is jelent látó történet-szemlélete.

Erdély történetének megírásában nem követte kora nagy történészeinek módszerét. Egy-két vezetőgondolatot kiragadva

⁴¹ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez. Kolozsvár, 1828 december 16. Uo. 1870. 272.

⁴² Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez. Kolozsvár, 1827 október 9. Kiss Ernő. *Bölöni Farkas Sándor*. Kolozsvár, 1902. 20.

⁴³ Bölöni Farkas Sándor, *Erdély története*. Vö. Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 279—289.

minden korból, néhány szóval jellemez embereket, eseményeket, történeti folyamatokat. Munkájából szülföldje: Erdély és a Székelyföld nagy szeretete érződik ki. Általában kevés forrás-munkára támaszkodik, mindenben egyéni és eredeti próbál lenni. Transzilvánizmusa szemüvegén át nézve hazája multját, sokszor olyan eseményeket sem ért meg, amiket egy kívülálló könnyen észrevesz. Az erdélyi fejedelemség korát szépen írja le; kitűnően sikerült Mátyás korának rajza is. A vallási harcok két századában azonban már „hanyatlást“ lát, mert azt saját százada szemével nézi. JAKAB ELEK méltán megdicséri Martinuzzi jellemzését és a protestantizmus irodalmi hatásáról írott részeket. Művén erősen érzik francia íróinak történetiszemlélete és szintetizáló, minderről egységes képet adni akaró törekvése.

Történetírói munkásságát barátai és elsősorban DÖBRENTAI nem helyeselték. „De historicussá miként levél, azt még nem fogom meg — írja csodálkozva Farkasnak. — Te csupa hév, fennjáró gondolkodású és a mit feltevével magadban, attól nem könnyen megváló, holott a Történetírónak indifferens embernek kell lenni. Hanem ha tiszta lelkűséggel, forró képzeletteddel Összekötvén azt a hideg politikus szemet, melly a Kabinetekben dolgozik, szerencsés elegyedést nyersz, a mit a kor haladta, tapasztalásaink elé szoktak hozni bennünk, ehhez a munkához szükséges. Ha ez sikerül, akkor ugyan főt hajtok előtted.“⁴⁴ Farkast Döbrentei lehangoló levele nem kedvetleníti el, tovább dolgozik munkáján — míg vágyai és csapongó képzelete nem festenek új terveket, biztató illuziókat ismét lelki szemei elé.

1829. májusában Bonchidára ment és ott ismerkedik meg a „havas violájával“, egy német nevelőnővel, élete nagy és tragikus szerelmével, Polz Jozefínával.

A nagy érzés forró fellángolásáról Döbrenteinek is beszámol május 20-án írt levelében. Sajnos, e levél elveszett és csak Döbrentei válaszából értesülünk röviden annak tartalmáról. „Be gyönyörű levél édes Barátom a Te leveled, mellyet hozzám Május 20dikán irtál, a Bonczhidai kertben a Havas violájáról és szerelmedről.“⁴⁵

A nagy szerelem azonban nem tartott soká. A két büszke természet nem férhetett meg egymás mellett. A túlfokozott érzé-

⁴⁴ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1827 január 19. Akadémiai Kézirattár. Magyar Írók Levelezése. 3. sz.

⁴⁵ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1829 június 25. Uo.

sek örök sorsára jutott szerelmük lángja, hamuvá vált a nagy érzések tisztító tüzeiben. Később naplójában 1835. május 2-án ezekkel a szavakkal idézi fel tragikus szerelmét.

„Sokat bántottam, nem kíméltem érzelmeit, kíméletlen volt utolsó levelem is, — pedig kimondhatatlanul szerettem őtet.“

A lány „kitalálta mi aggódtat engemet, s talán érzette azt is, hogy ily hánykodó indulatu, makacs érzelmű embernek, nem adhat boldogságot, — és bujdosott előlem, bujdosott utánam, örök harczban értem, s szertelen áldozatokkal miattam. Bujdosott a szabad lelkűek, a büszke érzelműek hazájába, nyomdokim után! s ott lelte sírját, nyugtalan szívének nyugalmát.“⁴⁶

A boldog szerelem lázában nem felejtkeznek el munkáiról, terveiről sem. Ugyancsak DÖBRENTÉI leveléből tudjuk, hogy egy erdélyi múzeum gondolatával is foglalkozik és így időben ő a legelső, aki komoly és határozott formában veti fel a három évtizeddel később, 1859-ben létrejött Erdélyi Múzeum gondolatát. Döbrentei 1829. június 25-iki levelében értesíti barátját, hogy GYULAY LAJossal július 16-án Székesfehérváron, Mohácson, Zomboron, Temesváron és Tordán át Kolozsvárra megy. „Rendes kis kerengések lesznek, — írja — hanem új vidékek s több öröm az uton, mert az egyformaságu utazás unalom. Kolosvárról én Sibóra térek, a hova ohajtanám, ha Te is kijönnél velem.“ Majd Farkas kérésére válaszolva értesíti, hogy azokat az írásokat, amelyeket a „Casino s lóversenyzés ügyében kívánsz, magammal fogok vinni. A Nemzeti Muzeum planumát nehezen kaphatom meg, mert ritka már, de élő szóval elmondok majd s lefestek mindent, a mihez képest az Erdélyi Ritkaságok gyűjtemények Muzeumát alkothatjátok, mellynek ugyan nagyon kívánom életét. Lám én is megindulék abban, az Arankánál volt alapot a M. Tudós Társasághoz csatolni akarván, mellynek planuma a Bécsi Kabinetben maradt. Te ne nyugodj, míg azon gyűjteményeket Kolosvárra nem vizitek s ott az Országházánál vagy 3—4 szobát nem nyitattok, melléje egy Ört adván. Részemről ugyan inkább szeretném, ha ezen dolgozol, mintsem ha Odessza felé mentél volna. Besse nekem azt ígéré, hogy a Kaukázus közül irni fog. Itt némiképp el készítettük utjára. Én azt vertem a fejébe, hogy ha kap magyart ott, egy férjfi és leány hozása nélkül haza ne jöjjön. Mert neki az által legbizonyosabban hiszünk.“⁴⁷

⁴⁶ *Bölöni Farkas Sándor naplója*, 1835. máj. 2. Erdély öröksége. IX. 126. Bpest, 1942.

⁴⁷ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1829 június 25. Akad. Kézirattár. Magyar Írók Levelezése, 3. sz.

E levél Bölöni Farkas két tervéről értesít: tervezett keleti utazásáról és az Erdélyi Múzeum gondolatáról. Egyik a hazai röghöz köti, másik gazdag képzelete szárnyain a távoli őshaza felé hajtja KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR nyomdokán. De mindkét terv mögött egy nyugtalan, örökké ujdonságra szomjazó, önmagával és a környezettel elégedetlen lélek lázas önkeresése áll. Milyen lehetőségek álltak két terve megvalósítása előtt?

Az erdélyi múzeum gondolata tulajdonképpen módosított felélevenítése ARANKA GYÖRGY és DÖBRENTAI GÁBOR társaságának. Miért tervez elsősorban múzeumot és nem akadémiát Farkas? Ennek egyetlen okát abban kell látnunk, hogy időközben, 1825-ben megalakult a Magyar Tudományos Akadémia és így teljesen fölöslegessé vált egy külön erdélyi tudós társaság létesítése.

Farkas Sándor tervét részletesen kifejtette gr. LÁZÁR LÁSZLÓHOZ, Erdély kancellárjához, Kolozsvárról, 1829. január 28-án írt levelében. „Nem lehet pirulás nélkül elgondolnunk — írja — hogy Erdély, mely hajdan oly buzgón, s Magyarország előtt törekedett a tudományos művelődésre s a nemzetiséget élesztő különböző módokra, most majd mindenben egészen hátra van, egészen elaludt, s bűnös hidegségében vesztegelve, henyességét az elszegényedéssel akarja menteni! Nem tudom, ha még valaha nem kell-e számolni Erdély mostani időkorbelijeinek a historia ítélszéke előtt, azon érzéketlenségért, mellyel nyelve, literaturája s kivált nemzeti hagyományjai 'íránt viseltetik.“ Magyarország már példát mutatott, Erdély azonban multját megtagadva nem törődik nyelve és műveltsége ügyével. Nincs Erdélyben nemzeti könyvtár, hagyományainkat nem tartja intézményesen fenn semmi. „Elhagytuk pusztulni fejedelmeink minden maradványait; zsidók hordják ki régiségeinket s bűnös hidegséggel néztük el, hogy a kamara Déva várát — a historia s anyi hazai tettek helyét — kotyavetyén adta el, s Vajda-Hunyadon, hol eleink tanácskoztak, Erdély büszkesége helyén — vasmagazinum van.“⁴⁸ Gr. Lázárt kéri, hogy segítse elő hivatali hatalmánál fogva az Erdélyi Nemzeti Múzeum megteremtését. Javaslatát nyolc pontba foglalta. Ebben többek között az egykori Magyar Nyelvművelő Társaság iratainak és gyűjteményének átvételét javasolja, hogy az majd alapját képezhesse a

⁴⁸ Bölöni Farkas Sándor levele gr. Lázár Lászlóhoz. Kolozsvár, 1829. január 28. Dr. Kiss Ernő: *Bölöni Farkas Sándor*. Az Erdélyi Múzeum Egyesület emlékkönyve, 135—140. Kolozsvár, 1909—1942.

létesítendő múzeumnak. Kevés pénzzel akarja tervét diadalra juttatni, de levele és korát megelőző elképzelése felett kortársai, sajnos, napirendre tértek.

A másik terv: a keleti utazás gondolata úgy látszik évek óta foglalkoztatta Bölöni Farkas Sándor képzeletét és arról sem az anyagi és politikai nehézségek miatt, sem barátai tanácsára nem akar lemondani. Hiába írta neki még 1828-ban DÖBRENTÉI, a realista íróbarát és műveltségsszervező, hogy a „A Muszka hadi sereg közé menni nem rossz gondolat, de accreditalva kellene lenned az Udvarunk részéről s a Muszka Czárnak engedelmével. Ezt pedig nem hiszem hogy megkapod, mert ők kémet gyanítanak benned. Egy Angolt, Oberstlieutenantot O'Donellt nem fogadta el Miklós Ur, a ki nála akart szolgálni. Tudom, mert Assignatiot Bukarestbe is én adtam neki, s vissza Bécsnek is én. Ha mehetsz jó, de élj, Te inkább Kolozsvárott.” Majd, hogy elterelje barátja figyelmét általa céltalannak vélt útjáról és a bolyongás mögött meghúzódó borulató életszemléletéről, örömmel üdvözli a kolozsvári kaszinó tervét. „Igen helyben hagyom, hogy Ti is Casinót kezdetek, rajta barátom. Élj Te inkább, okosabb, ne készülj meghalni. Hiszen Te a Jónak terjesztésére termettél. Be örvendenék ha jó folyamatban találnám Casinókat midőn majd a jövő nyáron béállok Hozzátok.” Biztatja a kolozsvári „Muzsika Egyesület” támogatására is. „Igaz é hogy a Muzsikai Egyesület újra felállott Kolozsvárott? Az Istenért, azt elalunni ne hagyjátok. Csak abból jöhetnek elé énekeseink és néink. És sehol másutt nem állhat-fel csak Kolozsvárott.”⁴⁹

Keleti úti tervéről nemcsak DÖBRENTÉIT értesíti, részletesen beszámol róla GEDŐ JÓZSEFnek is: „Még egy nevezetes lépésemet nem hallgathatom el — írja 1828 dec. 16-án. — Nekem ázsiai eleink dolga sokszori elmélkedésem tárgya levén, azon gondolatra jöttem a minap, hogy ha a muszka birodalom alatt valahol magyarok élnek, a mostani háboruban azokból bizonyosan jelennek meg valamely sereggel a csatapiacson, s nevezetesen a mint gyanítom, a generális Paskievics seregével, és hogy igen jó volna ezen célból a muszka ármádiához elfordulni.”⁵⁰ Célja elérése érdekében írt OORLAYnak Odesszába és türelmetlenül várja az egész

⁴⁹ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1828 november 6. Akad. Kézirattára. Magyar Írók Levelezése 3. szám.

⁵⁰ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez Kolozsvár, 1828 december 16. Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor es kora*. Keresztyén Magvető, 1870. 289—290.

Délországot beutazott honfitársa választát. „Várom a választ — írja Gedő Józsefnek fenti levelében — s legyen csak az kielégítő kérdéseimre, kora tavasszal útat veszek előmbe. Mosolyog úgy-e kedves barátom a bizar és veszélyes feladaton? Az Orlay választát meg fogom irni. Wesselényivel, Feketével, Döbrenteiével közöltem dolgom — mindenik félt engem; de ha csak az elveszés forog fenn, az mindegy, akár szobánkban nyugodalmas párnánkon veszszünk el, akár a veszélyek közt idegen földön.”⁵¹ Végre megérkezik Orlay válasza, de az nem biztató. Honfitársa lebeszéli tervéről, élénk színekkel ecsetelve terve megvalósításának nehézségeit.

Azonban DÖBRENTÉI sorai, melyekben a tervezett keleti út nehézségeit vázolta Farkasnak, nem riasztották vissza kedvenc gondolata megvalósításának megkísérlésétől. Egész sereg baráti és hivatalos levelet ír, de úgy Oroszországból, mint Bécsből kedvezőtlen híreket kap. Még 1830-ban sem mond le véglegesen tervéről. DÖBRENTÉI újólag figyelmezteti: „De hová akarsz kóriczálni? Bizonyosan valami köze célzó feltétel vezet, csak Magyarat keresni ne menj Ázsiának sivatagaiba.”⁵² Biztatja, hogy írjon Wigand készülő folyóiratába: a „Sasba“, melynek valószínűleg ő lesz a szerkesztője.

1830-ban már barátainak beszámol új tervéről: amerikai újáról. „Összel szándékszom menni — írja — innen mintegy másfél vagy két esztendőkre elmenni. Az ég meghallgatta kérésem, s talán elérem azt, mi életemnek egyik fővebb ohajtása volt, vagyonomnak egy része feláldozásába kerül ugyan, de ennél szebb kívánságomra soha sem költök. Én most mint egy deák, szüntelen tanulok: geographiai, statistikai és constitúiói ismereteket kell előre szereznem.”⁵³ Hivatalfőnökeiktől szabadságot kér és azt megkapván 1830 őszen elindul Kolozsvárról gr. BÉLDI FERENC társágában. Annyi hiábavaló terv és oly sok elégett, meddő vágyakozás után végre a sors rámosolyog. Az előtte álló út kárpótlást ígért a mult csalódásai helyett. Nyugtalanul, de boldog örömmel néz a nagy élmények elé és felveti az örök kételkedés kérdéseit: vajjon nem fog kiábrándulva visszajönni a nyugati nagy nemzetek

⁵¹ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez. 1828 dec. 16. Uo.

⁵² Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1830 március 16. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelezése, 3. sz.

⁵³ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez. Kolozsvár, 1830 március 18. Közli: Jakab Elek, *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztén Magvető. 1870. 291.

életét közelről látva. „Vagy talán hazám hátramaradtán való bá-
nattal térek vissza.“

„Mikor az igénytelen fő kormányzószéki irnok hazáját el-
hagyá — írta KÖVÁRY LÁSZLÓ a Farkasról szóló visszaemlékezé-
sében — senkise gondolta, hogy egy esemény magva vetődik el,
mely pár év múlva a hazát fel fogja villanyozni.“⁵⁴

Kolozsvárról nov. 3-án elindulva, Farkas Sándor Pesten át
Pozsonyba ment és ott résztvett az országgyűlésen. Kalauza ezút-
tal is a régi barát: DÖBRENTEI GÁBOR volt, aki megismerteti ottani
író és politikus barátaival. A koronázó városban szomorúan látja
Farkas a magyarság háttérbeszorulását. „Háládatlan város! mely
a nemzet kedvező törvényeit, zsirját és szabadságát használod, és
a Nemzetiséget megveted — írja útinaplójában Farkas — „Aust-
riaiaknak és Cseheknek sepredek népe! A Lord Byron átka érjen
Tégedet hálátlanságodért. Kizártad magadból a Magyarnak nyelv-
vét és Játékszinét, visszaélsz a Magyarnak gyengeségével, érjen
Tégedet az Izráél Népének sorsa!“⁵⁵ Pozsony után Bécs volt útjuk
következő állomása. Innen társával együtt Münchenbe mentek
és fölkeresték a magyar-barát HORNMEYER bárót, akinek a Vater-
ländisches Taschenbuchja nagy szolgálatot tett a magyar irodal-
om külföldi megismertetése érdekében. München múzeumai,
könyvtárai, régi épületei mély benyomást gyakoroltak Farkasra.
Elragadtatással beszél a bajor királyról és az általa önként adott
új alkotmányról. „A Historiakból úgy látszik — írja Farkas —
hogy akár mikor valamely Nemzet Constitutiot szerzett magá-
nak, ott mindig előre ment a Nemzetnek nagy megrázkódása, ’s
nyomattatása, és vagy alkudt a Nép Királyával“ „vagy kényszer-
ritette Szabadsága Privilegiumát megerősíteni.“ Ezzel szemben
Bajorországban maga a király „nemes maga megtagadásával le-
mondott az önkényü uralkodásról, s az elnyomott, az Aristokratia
és Papság apro faktioitól elszaggatott Népnek szabad Constitu-
tiot adott.“ „Tisztelet az ily királyok emlékének.“⁵⁶ Nov. 24-én
Münchent elhagyva Augsburgon, Stuttgarton, Karlsruheén át 26-án
elértek Strassburgba. Itt már „a három színü zászló lobogott
minden épületről büszkén előnkbe — írja Farkas — és a francia
földre érve „lehetetlen nem hinni a constitutio vallásos erejét.
Itt mindjárt lelkes és nyílt ábrázatu, vagyonos és szabad lelkű

⁵⁴ Kövári László, *Böloni Farkas Sándor*. Székelyhon. Kolozsvár,
1842 132 134

⁵⁵ *Böloni Farkas Sándor európai útinaplója*. Kiadatlan kézirat. A
kolozsvári unitárius kollégium könyvtárában. 959. sz. 2. l.

⁵⁶ Uo. 8 l.

emberek vannak. A lelket és elmét a maga egész műveltségében, csak a szabad constitutio emelheti fel, 's tarthatja fenn.⁵⁷ Hoszszas és fárasztó út után dec. 3-án „ezer szép remény és ezer vágyodások közt“ Párisba érkeztek. Itt régi erdélyi ismerősök üdvözlik: WESSELÉNYI FARKAS, ZEYK JÓZSEF és BALOG PÁL. A francia főváros eleven élete, ragyogó épületei állandóan elragadtatott sorokra ihletik. „Minekutána Bécsset meglaktam — írja — azt hittem, hogy már egy nagy Város sem tehet reám nagy hatást. De mely különbség Párizs és Bécs között! mint Pest és Bécs között. Bécs népessége háromszáz ezer Párizsé nyolcszáz ezeren feljül.“ „Az idegen nagyon különös helyzetben találja magát Franciaországban az első napok alatt — írja Farkas — oly nemzet közé lépik, melyet az ujságokból örök háborgásban lévőnek, egymást öldöklőnek hallott; oly állításokat kell nyilvánosan és egész megszokottsággal eléadatni, melyek addig előtte tiltott portékák voltak; oly viszonyban látja előljáróikat alattvalóikkal, melyben a parancsoló méltósága s az engedelmeskedő alázatosága nem találhatik fel. Mindez bámulással s a nemzet sorsa feletti aggodással töltik el az idegent. De kevés napok mulva változik nézete, előítéletei oszlásával gyakran kell a törvény azon szent állításaira emlékeznie: hallgattassék meg a másik fél is.“⁵⁸ A francia alkotmány, a politikai és művelődési intézmények egyaránt érdeklik Farkast, de a törvényeken és intézményeken túl, elsősorban az embert, a francia nép jellemét és szellemiségét keresi. A nyugatjáró Ady Endre őst, Farkas Sándort természetesen a pillanat benyomásai erősen befolyásolják, de a látszólag jelentéktelen látnivalók és események magyarázatánál mindig a szintézisre, az eszmei és elvi kérdések tisztázására tör. „Annak, ki Európa nevezetesebb városait megjárta — írja Farkas — tapasztalásába még nagy hiánya maradt, ha Párist nem látta. Az utazott és nem utazott idegen egyaránt varázskörben képzelik magukat Párisban az első napok alatt. Az emberi elme és szívnek nincs oly hajlandósága, melynek Páris ezerféle táplálékot ne tudjon adni. A magát mulatni kívánó, tudományos, henyé, szemlélődő, művész, kereskedő egyformán és a napnak minden részeiben új tárgyakat találnak érdekeik kiegészítésére. Mintha századokon át által tanulta volna a párisi nép, minden ingerlő módot kiszerezni, mi az idegent oda kecsegtethesse.“ Farkas megérkezése után Páris ismét történeti események színhelye. „Épen ezen időszakban — írja — habzottak még a Juliusi revo-

⁵⁷ Uo. 91.

⁵⁸ Uo. 121.

lució által hánykodásba hozott elmék, s a Miniszterek Pere, 'a Napszámosok feltámadása és az Érseki Kastély ostroma Revolu-
cióit végig éltük ott mulatásunk alatt. Mindaz amit könyvből és
újságokból olvasunk a Revolúciókról alig hasonlított egy ily jelenet
valóságához. Az erőknek ily küzdései közt is a nyugalmas idegen
kényére találhatja magát Párisban 's mindezeket önmagára nézve
úgy tekintheti, mint egy nagy darab epizodáit, mint kedvező
helyzeteket tapasztalásaira, s épen ekkor láthatja az emberi
indulatoknak minden elágazásait s kitéréseit eredeti termé-
szetökben.⁵⁹

A politikai életen, az alkotmányon, a színházakon, az egyházi
és világi intézményeken kívül Farkas Sándor jóformán mindent
megnéz és több mint száz oldalas párisi útinaplójába lelkiismeret-
esen feljegyez, megmagyaráz, színesen leír. Naplójának művészi
stílusa a kor egyik legszebben megírt és legmélyebben átélt uti-
könyvévé teszik művét. Egyaránt mély érzéssel ír a halottakról,
a kultúra nagy hőseiről és az egyszerű, névtelen, porba omlott
emberi életekről. A párisi Morgueról írt sorai Ady száz évvel
későbbi hasonló tárgyú írása mellé állíthatók. Az idegen világ
szemlélete és leírása mellett állandóan hazájához hasonlítja a lá-
tottakat, szomorú és aggodó megjegyzéseket fűz nemzetünk el-
maradottságához. A Vendome-oszlop látásakor pl. így ír: „A
Francia büszkén említi ezen oszlopot, tisztelettel menjen el mel-
lette 's tekint fel reá 's hazafiui tüzzel szoll rolla. Szegény Ma-
gyar Haza! mutathatod-e Te, csak egy oszlopát is, csak egy Em-
lékét is a Tieid győzedelmének és dicsőségének majd más fél
száz esztendőök olta? Van-e csak egy emléke is Vitézségednek,
mely a Magyar lelkét büszke érzésbe hozza 's hazafiui tüzre ger-
jessze! Mert a nagy Fridrik ellen való Háboruban a Török ellen
Liptiánál Hannaunál nem a magyar korona, hanem az Austriai
Ház győzött! Sic vos non vobis mellificans Apes ...⁶⁰ Naplójá-
ban külön fejezetekben foglalkozik a Sorbonne-al, a Pantheon-
nal, a királyi könyvtárral, az Invalidusokkal, a Jardin des Plan-
tes kertjeivel és gyűjteményeivel, a Louvreal, az Observatorium-
mal, a Notre Dame templommal, de közbe a napi eseményekről
szóló bő tudósítások és az azokat kísérő színes és egyéni meg-
figyelések teszik naplóját változatossá és érdekessé. Farkas
Sándor száz oldalon az egész akkori párisi élet keresztmetszetét
adja egyéni benyomások és alapos tanulmányok, lelkiismeretes

⁵⁹ Bölöni Farkas Sándor, *Útazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár, 1834. 4.

⁶⁰ Bölöni Farkas Sándor *európai útinaplója*. 15.

utánaolvasás alapján. Adatai mindig megbízhatóak, előadásmódja egyéni, stílusa mindvégig könnyed és élvezhető.

Farkas Sándor felkeresi a párisi magyarokat is. Leírja életük, pályafutásuk, de főként az érdekli, hogy mennyire maradtak hűek a távoli hazához, mit hoztak és mennyit tartottak meg nemzetünk hagyományaiból. Felemelő és szomorú eseteket ír le naplójában Farkas. Egy Puskás Pál nevű honfitársáról pl. így ír: „Ő ugyan Hazánkban nem kapott volt nevelést, még is a világban forgása 's Párizsi lakása által oly tudást kapott, hogy a politikai dolgokról nyomosabban reflectál, mint nálunk sok tudós. Hivatalbeli.“⁶¹ Sokan, sajnos, elvesznek a magyarság számára — írja Farkas. Idegen nevet vesznek fel és megtagadják népükkel és nyelvükkel a közösséget.

Különösen értékes része naplójának az alkotmányos és politikai élet intézményeinek leírása és jellemzése. Farkas az első, aki a magyar utazók közül nem csupán az uralkodó áramlatokat veszi észre, hanem azokat is, amik a társadalmi élet felszíne alatt jelentkeznek és csak az éles megfigyelő kutató szándéka előtt tárulnak fel. Így ír részletesen a Saint-Simonistákról, akik valósággal „szektát“ képeznek szerinte. Természetesen kritikával és nem naiv rajongással ír az általa látott új dolgokról és a szavak mögött mindig a lényegyet próbálja megragadni és érzékelteni. Művészet, politika, tudomány, társadalmi és szellemi élet, emberek és eszmék, élő valóságok és holt emlékek színes kaleidoszkopja párisi útleírása. Sajnos, ugyanazt nem mondhatjuk el angliai útinaplójáról. Úgy látszik, ennek a résznek kidolgozására kevesebb időt fordított, bár mondanivalói itt is érdekesek és tanulságosak.

Páris 1831. március 23-ikán hagyta el Farkas több, mint négy hónapi ott-tartózkodás után. Március 26-án Lüttichbe ér társával együtt, majd a belga és a holland nagyvárosokat tekintik meg. „Itt épen olyan küzdelemre találtunk — írja Farkas — mint Párisban. Lüttich, Brüssel és Antwerpiában a franciaországi juliusi napok ismétléseit 's azoknak következeit kellett látnunk. A szép, a gazdag Belgium harcban állott szomszédjával. Antverpiából Hollandiába sok kérelem után, 's a hollandus katonai igazgató Generall Chasséetől nyert passusunk mellett is a két ellenséges tábor közt sok kedvetlenség, vizsgálgatás, ki kérdezés és kisérgetés közt haladtunk ki. Brémán tul ki értünk a táborok közül Dodrecht, Hága, Leyda, Harlem, Amsterdam és Kotter-

⁶¹ Uo. 29—30.

damban ajánló leveleink sok ismeretséget 's módot szereztek e szorgalom országát megismerni.⁶²

Rotterdamból 1831. április 17-én indultak tovább Farkasék Anglia felé és 25 órai út után értek el Londonba. Farkast nyomban meglepi az angol és francia világ ellentéte, a két nép közötti jellem és életformák különbözősége. „Ismét új zsbongó nagy világban találtuk magunkat s szinte minden pontig ellenkezőben, mint Franciaországban. Ott áll e két ország a föld abroszán egymás mellett, csak 24 mérföldnyi tenger Csatorna választja el, s mégis ellenkezőbb érzésü, gondolkozásu, cselekedetü és intézetü két szomszéd nemzetet alig találhatni. Párizsi lakás után érkezve az utazó Londonba, ha különködő nem akar lenni, egészen új tanulásává kell tenni itt az életet, szokásokat 's társalkodást.“⁶³

Angliai tartózkodása alatt ellátogat Skóciába is, Walter Scott hazájába és idézi a táj nagy irodalmi emlékeit. Osszián földje és az angol regény nagy mesterének hazája megragadják képzeletét, de a tájak mellett hasonló érdeklődéssel nézi a technika vívmányait is. A szegény Irlandia — írja — „a jussai visszaszerzésével küzdött. Dublint hánykódások és egyenetlenségek vitatásai között találtuk.“ Az Angol Nemzet míveltsége s felemelkedése közepette, sokat talál az utazó Irlandiában, ami elszomorító.⁶⁴ Írországból visszatérve Farkas Liverpool, Manchester, Leeds és Birmingham gyárait tekinti meg, de legnagyobb elragadtatással a vonatról, vagy mint Ő nevezi, a „gőzszekérről“ beszél. „Az emberi elmének egyik legnagyobb diadala a gőzszékér.“ „A város végén felültünk a' szekérre mintegy 130-an és ezen útát Manchesterig — mely mintegy 30½ angol, vagyis mintegy 7 magyar mérföld, — egy óra és fél minuta alatt tettük meg, de néha 57 's még 58 minuta alatt is megfutja ezen útát a Gőzszékér. Sem madár, sem a legsebesebben vágató ló, ily gyorsasággal nem haladhat. Különös gyönyör nemét érzi az ember, midőn egyik városból, csak nem egyszerre a' más messze városban teremhet.“⁶⁵ Londonba való visszatérésekor résztvesz a parlament megnyitásán és alkalma nyílik most már azt, a nemrég látott belga, illetve francia képviselőházzal összehasonlítani. Londonban felkeresi az ott élő unitáriusokat és hosszú oldalakat szentel az angol egyházak és szekták ismertetésének. Múzeumokat, színházakat itt is megtekint, de

⁶² Bölöni Farkas Sándor, *Útazás Észak-Amerikában*. Kolozsvár, 1834. 4—5.

⁶³ Uo. 5.

⁶⁴ Uo. 8.

⁶⁵ Uo. 9.

fejtegetéseit javarészt inkább az angol alkotmány, nemzeti jellem, vallási és világi szokásoknak szenteli.

Végre elérkezett az Amerikába való indulás ideje és Farkas Bélyvel együtt szorongva gondol a hosszú és fáradságos útra. Július 27-én hajójuk már indulásra készen volt és izgalmak között szemlélik, amint lassan eltűnnek szemeik előtt az angol főváros házai, a partok és végül kint vannak a végtelen és félelmetes oceánon. A hajón megismerkedik utitársaival és a tengeri étellel. Amikor a csatornából a nyílt tengerre kiértek, mindnyájukat, de különösen a tengert nem látott Farkast szorongó érzés fogja el. „Megtompul az elme 's csüggedt a' lélek — írja Farkas a tengeri útról. — Elfelejtí a' világ minden dicsőségét 's hiúságát; minden elmékedés egyedül csak az élet unalma, 's egyedül csak azon gondolat uralkodó, hogy mind ezeknek, bár akár miként, hamar vége lenne.“⁶⁶

Útközben aug. 26-án egy amerikai hajóval találkoznak és megtudják, hogy az Egyesült Államok elnöke, Monroe meghalt. Az angolok tengeri hatalma ismét hazáját juttatja eszébe. „Hazáznak nemzeti dalai tűntek fel emlékezetemben, ah! 's azoknak egyről egyig búsongó és elborúlt tartalmok 's még búsongóbb melódiajok van! Azok titkos bánatot, a' múltnak homályos képeit, 's valami békételen helyezetet festenek! — ha valyon igaz e', hogy a' búsongó dal a' szolgáltság emlékének felsohajtása? Vagy az elfojtott mély érzés keserve et Vagy talán, hajdani baleseteink viszhangja? — Minden esetben, sajtó szív keserve kifakadásai azok!“⁶⁷

Szeptember harmadikán, az út harminckilencedik napján megpillantják a szárazföldet. Boldog öröm sugárik arcaikról. Látják távolról a New-Yorki öböl partjait. Farkas izgalommal gondol az új világ látnivalóira és így sóhajt fel: „Valyon e' szép Hazában, a' Szabadság, az elnyomott emberiség és jussok menedéke helyét, valóban megtalálom e? Ha, ennek önmaga által hozott törvényei 's intézetei teszik e' boldogabbá az embert? Vagy azok e' boldogabbak, kik az önkény parancsolatai hiv teljesítésének dicsőségében találják boldogságokat?“⁶⁸

„Hatvan esztendeje már, hogy Európának és az Emberiségnek szemei Amerikára vannak függesztve. Miután elvekben és a' csatapiacson, századokon által harczolt az ó Világban a' Sza-

⁶⁶ Uo. 18.

⁶⁷ Uo. 20.

⁶⁸ Uo. 28.

badság az Elnyomatással, 's ezer próbáiban is megcsalódott, — megadta ugyan magát végre elfáradt kétség közt, de bágyadt keserűségében Amerikára fordította szemeit, azon Népre fordította minden figyelmét, melyet úgy látszik, a' sors ama nevezetes kérdés elhatározására választott ki: „ha valyon az ember és emberi Társaságok, képesek e' vagy nem, hogy önnön megfontolások és szabad választások által, jó és a népet boldogító Igazgatást alapítsanak? Vagy, ha az embernek rendeltetése, tovább is és örökre a' legyen e', hogy politikai helyzetére nézve is csak a' Történet, az Erő, és önkénytől függjön?“ — veti fel az emberiség nagy kérdéseit Bölöni Farkas.⁶⁹

Mialatt a hajó New-York kikötőjében horgonyt vet, a parton, színes kép tárul elé: fehérek, mulattok, szerencsenek és mesticek sereglenek a parton és ajánlják fel szolgálataikat az óvilágból jövő idegeneknek. Az első dolog, amely Amerikába lépésekor meglepi, az, hogy jóformán semmit sem kérdeznek tőle a vámháznál. Az utasok becsületszavát elégségesnek tartják a portékájokra nézve. Mindez szokatlan, mert Európában — írja Bölöni — az utazó „állandó zaklatásnak“ van kitéve minden határon. „Végig mentem emlékezetemben az Európa Polititiai rendszerein — írja — 's azoknak nagy részét vagy azon álitáson alapultaknak találom, hogy: az Ember természeténél fogva csalónak születik, vagy, hogy: a' mivelődés és a' társaság viszonyai őket csalókká tetszik. — 'S mely ellenkezőség Amerikában! Az Amerika törvénye azt álitja, hogy: minden ember egyforma jussokkal 's egyformán becsületesnek születik. Az Amerikai Politia azt teszi fel: hogy az Utazóknak nagyobb része becsületes emberekből áll, 's személyes szabadságok megbántása lenne, őket mindnyájon azon sértő szabályok alá vetni, melyek csak egy néhány rossz emberért találtattak fel.“⁷⁰ New-Yorkban az ausztriai konzul, báró Léderer mindent megtesz, hogy útjuk élvezetes és hasznos legyen. New-York város rohamos fejlődése, intézményeinek gazdagsága és népének szabadságszeretete bámulattal töltik el lelkét, pedig ennek a városnak akkor még csak 207 ezer lakosa volt és még semmi sem sejtette, hogy belőle száz év alatt a világ legnagyobb városa lesz. New-Yorkban meglátogatja úgy az iskolákat, mint a gazdasági intézeteket és róluk könyvében részletes ismertetést ad. New-Yorkban ismét összetalálkozik két honfitársával, WESSELÉNYI FARKAS báróval és BALOGH PÁLlal. Ők

⁶⁹ Uo. 28—29.

⁷⁰ Uo. 32—33.

45 napi utazás után érték el az amerikai partokat és most közös remegéssel bámulják az új világ feljűk táruló csodáit és eleven lelkét. De míg társai figyelmét az új dolgok látása köti le, ő azokat mindig hazája viszonyaival hasonlítja össze és gyakran sóhajt fel Erdély és Magyarország elmaradottságára gondolva. Amerika gazdagságának oka szerinte a polgárság szabadságjogaiban rejlik és az „előítéletektől ment” társadalom vezetésben. „Hiába keresi az Idegen a’ nagy rangu embereket, a’ hatalmas Elöljárókat, a’ fénylő Tisztviselőket, azok mind, csak közönséges Polgárok! Hiába kérdezi a’ jobb famíliákat, a’ fő és alsóbb Nemességet, — azok is mind csak Polgárok. A’ papság és Katonaság, a’ Politzáj és Birák, a tudósok és Banquierek, — ezek is csak közönséges egyforma Polgárok! ’S mely megfoghatatlan az Idegennek mind ezekhez még az: hogy 48 vallás között egyik sem uralkodó, hanem egyforma jussal bíró Vallás! Hogy a’ Papság nem formál Státust, nincs állandó katonaság! Nincs Privilegium, Nemesség! nincsenek titulusok, ordok, czéhek! nincs titkos Politia! Mely fontos tárgyak ezek egyenként az Idegennek!”⁷¹

New-York megtekintése után tovább indulnak Amerika bel-seje felé. Az Ontario tavát látogatják meg, majd tovább utaznak és a Hudson-parti városokat kresik fel. Érdekes összehasonlítani útleírását az elötte alig néhány évtizeddel ottjárt híres francia író, Chateaubriand visszaemlékezéseivel. Mindketten nagyjában ugyanazokat a vidékeket látták, de míg a nagy francia író a természet szépségei ejtik bámulatba, addig az erdélyi utazó figyelmét maga az ember érdekli. Farkas Sándor úgy látja, hogy a történelmet az embernek a természettel és az előítéletekkel folytatott küzdelme alakítja.

Farkas útleírása rendszeres és alapos, mindenre feleletet adó. Már előre tudja mit fog látni, hiszen elutazása elötte egész sereg könyvet olvasott el az Egyesült Államok földrajzáról, gazdasági, művelődési viszonyairól és történelméről. Így tehát a véletlen benyomások nem nehezítik, sőt elősegítik azt a sikeres tanulmányozást, amit feladatként maga elé tűzött. A különböző vallási szekták életét is tanulmány tárgyává teszi, s így többek között részletesen foglalkozik a methodisták és shakerek vallásos életével. Felkeresi őket a New-Yorktól meglehetősen messze fekvő falvaikban és érdeklődéssel tanulmányozza erkölcsi és társadalmi életüket. A különböző szekták belső világát az egész állam szempontjából nézve megállapítja, hogy azok sem az állam egységének, sem

⁷¹ Uo. 42.

fejlődésének nem ártanak. „A’ köz életben is, ők a’ legnyugalmasabb népek, soha semmi erkölcsstelenség nem hallatik rólok, semmi panasz nincs ellenük, sem perek nincs senkivel. Munkás, szorgalmas, józan életű emberek ’s lakhellyök ’s gazdaságok, példányai az igyekezet ’s egyetértésnek. — ’S ki merhet az Isten és az ők lelkiismeretek közé felálni ítéletével? — Ha talán csalatás e hiedelmök? De e’ csalatás őket boldogabbá teszi. ’S ki felelhet, hogy önnön hiedelme nem csalatás?“ — teszi fel a kérdést honfitársainak és önmagának Farkas.⁷²

A következő fejezetekben Bölöni Farkas Sándor részletesen elmeséli az Egyesült Államok történetét, belső harcait. Rajongó szavakkal emlékezik meg a szabadságért folytatott küzdelméről. Különös előszeretettel idézi majdnem egész terjedelmében a híres „Függetlenségi nyilatkozatot“. Látszik, hogy itt épúgy, mint másutt nemcsak Amerikára, hanem saját hazájára is gondol és az újvilág kivívott szabadságát példaként állítja honfitársai elé.

Bostonban megismerkedik több ismertnevű tudóssal és meglátogatja a város nevezetességeit. A társasélet megismerése önkéntelenül érdekes összehasonlításra ad alkalmat a francia és amerikai életformák között. „Ki, a’ francia régiebb iskola társalkodási manierjához szokott, az, igenis megütközhetik e’ hideg Republikánusok első elfogadásokon. Ők, az etiquette phrazisseiben igen járatlanok; testök hajlékotlan; az örömet fejező arcvonásokhoz nem értenek; azon gestikulációkat, mozdulatokat, ’s különböző kifejezéseket, melyek az Europai míveltebb társalkodási tonus megkívántató részei, épen nem tudják. E’ részben igen egy oldalúak ’s szivességök ’s minden örömök jele, csak egy kézszorítás, de mind ezen hidegség ’s ügyetlenségöken is, látszik valami szemökben ’s arcájokon, mely bizonyos egyszerűséget ’s belső méltóságot sejtített, — és a’ szivességnek ’s igaz érzelemnek azon nemét mutatja, melyet a’ mesterség ’s szerzett ízlés soha meg nem tanulhat.“

„A’ politikai szabadság, fenntebb művelődés ’s kellemes társalkodás, épen nem ellenkezők ’s igenis egybeférhetők ugyan egymással, de a’ különböző nemzetek szokásai egybehasonlítása, mégis azt látszik mutatni, hogy a’ Monarchiai igazgatóságok alatt, inkább hajlandók az emberek mesterkéltebb társalkodásra. mint a’ szabad státusokban. Azon maga megalázás és határtalan engedelmesség, melyet a’ Monarchia rendszere megkíván, elhat a’ társaságnak minden osztályaira és az egész nemzetre.“⁷³

⁷² Uo. 74—75.

⁷³ Uo. 102—103.

A társadalmi szokások leírása után megismerteti olvasóit utazónk az újvilág büntető törvényeivel és börtöneivel is. Nagy elragadtatással beszél az amerikai börtönök tisztaságáról, rendjéről és arról a szellemről, ami az újvilág büntető kodexét áthatja. Mintha Eötvös József ostromzó szavait hallanánk a börtönügy ismertetésében, úgy hangzanak fel jóval előtte Bölöni Farkas Sándor figyelmeztető szavai. „Mi után Franczia országban és Angliában néhány Fogházat láttam — írja — ’s a’ Hazánkbeliekre is vissza emlékeztem, az Amerikaiak annyi magasztalására, hittem ugyan, hogy itt csinosabb épületekben ’s jobb rendben tartott rossz embereket látok, — de azt nem is képzeltem, hogy a’ megjobbitásra, az elmének és léleknek ily machinériáját lehessen feltalálni; nem véltem, hogy ezen erkölcsi machinák, a’ megátalkodott gazemberre is, ily behatással lehessenek.”⁷⁴

„Nálunk a’ Fogházak, a’ megromlott erkölcsök szemétházai, hová egy időre kihányatik a’ társasági életet megvesztegető rothadt rész, hogy ezen házban, mint gonoszság iskolájában, henye élet unalmi közt, egymást tanítva, még rendszeresebben bétanultassék a’ gonoszság a’ Státus költségén; — hól, a’ Fogoly a’ botozások közt, megutálva a bosszúálló törvényeket ’s az őket megalázott ’s kebeléből kirekesztett emberiséget, uj elkeseredéssel tér meg az életbe visszaboszulni az őket üldözőket.”⁷⁵

Ezzel szemben az amerikai börtönök a „javulás iskolái”, az oda bekerülő bűnös, Bölöni szerint, a munkában „megnemesedik”, lelke megtisztul és mint a társadalom hasznos tagja fogja folytatni kiszabadulása után életét. Bölöni Farkas rousseaui optimizmussal hisz az emberek javíthatóságában és nagy mesteréhez híven azt vallja, hogy a társadalmi intézmények megváltoztatásával maga az ember is megváltozik, mert az emberi természet „alapjában véve jó”. Ez a nagy illúzió az, ami nemcsak a francia forradalmat táplálta, de annak késői hívőit is. Bölöni Farkas Sándor előtt a szabadság gondolata lebeg, mint ami egyedül válthatja meg az emberiséget bűneiből és elnyomatásából. A társadalmi és lélektani tényezők egész sorát kortársaihoz hasonlóan ő is figyelmen kívül hagyja. Nem látja, hogy az újvilág demokrata és liberális fejlődése, amely csakhamar egy rövid század alatt a világ leghatalmasabb országává teszi az Egyesült Államokat, tele van ellenmondással, a nagy eszményeket követő sötét árnyoldallal. Az alapjában véve hívő és optimista székely utazó minden bajra orvosságot óhajt találni és ezt a gyógyszert Ameriká-

⁷⁴ Uo. 117—118.

⁷⁵ Uo. 118.

ban véli felfedezni. És minél inkább Amerika egyoldalú rajongásába esik, annál sötétebbnek látja szűkebb hazája helyzetét. Az újvilág nagy városainak láttán ezt írja: „Feltűnt előttem Hazánk állapotja, literatúránk, tudományink, mivelődésünk állása, minden előítéletek 's Hazánknek ily ismeretlensége a' külföldön! 's szívem elfogódott, Ha valyon maga a' Magyar e' oka e' hátra-maradtának a' mivolt világból? Miért, hogy e' Nemzet csak örökös messze rémlő vágyás közt eped? Mi az a' fátyolozott homályos bánat, mely Irójinak nagy részében fő karakter vonás? Mi az, mit oly sok jobb érzésű Magyar, ezerképen 's ezer formákban ki akar fejteni előmentünkre, 's mégis senki az igazi nyelvet még el nem találta? Ezen érzések, harcz és csüggedés közt hánykodtatják a' lelket 's csak a' jövőre való hivatkozásban hagynak enyhületet.“⁷⁶

Az amerikai unitáriusok meglátogatása után felkeresi a nagy könyvtárakat is, de mindenütt csak azokat a műveket és intézményeket emeli ki, amik valamilyen módon a lelkiismereti szabadság fejlesztését szolgálják. Nem felejtkezik el az amerikai magyarokról sem. Megismerkedik egy öreg angol úrral, aki jó barátja volt gróf Benyowszky Móricznak, Madagaszkár egykori meghódítójának. Amerika tudósaival elbeszélget az újvilág legnagyobb problémáiról és az egyes államok külön alkotmányait ismertetve, azokból két alapgondolatot emel ki, az egyik az, hogy „minden embernek bizonyos, természeti, saját és veleszületett jussai vannak; — ezek közé tartozik az élet és szabadságnak megszorítatlan használhatása, és védelmezhetése, a' vagyonnak szerzethetése, bírhatása és oltalmazhatása, és átaljában a' boldogság után törekedhetés és annak megszerzethetése jussai“. A második pont, amit kiemel, a gondolat szabadság elve. „A' Nyomtatás szabadsága egy státusban a' polgári szabadságnak legfontosabb fenntartója lévén; ez, megsérthetetlenül fennmaradjon és oltalmaztassék. Ezen szabadsággal minden ember egyformán élhet, és soha semmi törvény nem hozattathatik, mely e' juszt megszoríthatná. A' gondolatok és vélekedések szabados közlése az ember megbecsülhetetlen jussainak egyike lévén, azért, minden polgár szabadosan szólhat, írhat és nyomtathat, akármely tárgyról. Felellettel tartozván az esküdtek széke előtt, ezen szabadságali visszaéléséért.“⁷⁷

A nagy tavak megtekintése után Kanada déli részét is megnézi, és közben alkalmat talál a bennszülött indiánok egy-két

⁷⁶ Uo. 121.

⁷⁷ Uo. 141—142, 147.

törzsének meglátogatására is. Az Erien való hajózása alkalmával a többi útitársak között írja: „Egy csinos ifju lett előttem figyelmessé, ki szinte mindenütt kísért ’s nagy részvéttel halgatta, midőn másokkal beszélünk. Végre félre hívva, ’s hosszas engedelem kérés után kérdezi, ha „Nem vagyok e Magyar?“ — „Igenis Magyar vagyok“ feleltem neki. Egészen lángba borult az ifju, ’s „Hála Istennek!“ felkiáltott töredezett magyarsággal. „Mindjárt gondoltam bajuszáról ’s az angol szók diákos kiejtéséről, hogy az Urnak Magyarnek kell lenni“. — Ki képzelheti meglepetésem ’s örömem, hogy a’ föld golyóbissának ellenkező felén, az Erie közepén magyar szót hallok? — Azonnal szíves beszélgetés eredt köztünk, elbeszéltek egymásnak Biographiánkat ’s ide vetődésünk történetét. Ő Pozsonyban született, az oda volt Iskolában tanult ’s másutt az országban magyarul és Müller Ferencznek hívják.“⁷⁸ A két magyar elbeszélget hazája sorsáról, de ez nem az egyetlen alkalom, amikor a véletlen honfitársakkal hozza össze utazónkat. Nemsokára ismét összetalálkozik WESSELÉNYI FARKASSAL és BALOGH PÁLLAL, s a véletlen úgy akarja, hogy Pittsburgban egymás melletti szobába kerülnek. Örömmel cserélik ki gondolataikat és a látottakat. Másnap közösen tekintik meg a város néhány modern üzemét, ahol alkalmuk van a gyárak és gépkultúra legújabb vívmányait is megismerni. Már ekkor az amerikai üzemekben mindent géppel igyekeznek pótolni, az emberi erő egyre inkább háttérbe szorul a mindenütt előretörő mechanizmussal szemben. Természetesen a gépkultúra hátrányait még nem veszi észre Bölöni Farkas Sándor, csak bámulatot érez a modern kor titánjaival szemben.

Pittsburgból a középamerikai államok meglátogatására indulnak el. Itt alkalmuk van a rabszolgaságot és a rabszolgaéletet látni, ami utazóink lelkét fájdalommal tölti el. „Utazásunk alatt sokat hallottunk a’ rabszolgákról, — írja — ’s ez a’ pont szünteleni vitatás tárgya, a’ rabszolgaságot már eltörölt ’s még el nem törölt státusok közt. Miután láttam e’ nagy haza constitutiojából folyó példátlan szabados polgári életet, mindenben a’ természet törvényein alapított elveit, az emberiség művelődésére szentelt annyi intézeteit, — mindig megfoghatatlan volt előttem e’ felséges theoria ’s e’ gyalázatos praxis közti nagy ellenkezőség! felhordtam Amerikai szép ideálom mentségére azt is, hogy nálunk is most nem rég, csak a’ Jó’sef hatalom szava törhető-le, az örökös jobbágyság lánczait, hogy még most is, midőn némely Nemes-

⁷⁸ Uo. 211—212.

seink errőlli régi törvényeinket olvassák, mint hajdoni boldog időre, sohajtanak vissza a' Jó'sef előtti korra, — 's hogy mai napig is Vármegyéink egy részében, törvényrontónak kiáltatik, ki az Urbáriomot az emberiség elveiből pártfogolja. Mind felhordtam ezeket, de ezek sem hazámat sem Amerikát nem mentetik-meg a' gyalázattól e' részben.

Nincs talán elszomorítóbb tapasztalás 's az erkölcsi filozófiát megszegyenítőbb pont, mint az, hogy az ember mindig hajlandó erejével 's eszével visszaélni, 's a' nem oly erős 's nem oly eszes emberen, szellemi, vagy testi hatalmot gyakorolni. Talán, mind az egyes ember 's mind a' nemzetek, akkor állnak a' művelődés legfelsőbb culminációján, ha e' hajlandóságot vagy egészen kiirhatták, vagy annyira megzabolázhatták, a' recidivalás félelme nélkül, hogy a' nem oly erős 's nem oly eszesnek jussait is, a' magokéhoz hasonlólag becsüljék. De, hány egyes ember 's hány nemzet dicsekedhetik, e' rossz hajlandóság egészen kiirtásával, vagy legalább oly megzabolázásával, hogy kísértetek közt is a' visszabukásból jót állani lehessen? Ha ezen tökéletesség ideáljához közelítésnek, thermometrumi grádicsokat lehet szabni, úgy Amerika bizonyosan a' legmagosabb grádicsra emelkedett a' melegség pontja felé sokakban, 's ha a' világ historiájából nézünk utánna a' dolognak, — a' rabszolgaság eltörlésében is.⁷⁹

Bár csüggedés tölti el lelkét a rabszolgaság láttán, mégis örvend, mert úgy látja, annak eltörlése érdekében történtek már lépések. „Az emberi gyarlóságok története azt mutatja, hogy az ember könnyen szokott ugyan szabados és nagylelkű elveket megállítani ott, hól vagyoni, vagy személyes áldozat nem forog fenn, de mihelyt e' kettőnek akár melyike jön játékba, ott azonnal folyamodik kimeríthetetlen sylogismussai tartalékjához, önhasznát színezní és támogatni; 's csak az oly ember kész vagyoni és személyes önhasznát a' szabad elvekért feláldozni, kiben a' szabadság érzete Vérré vált, mint az Amerikaiaknál. Hogy fáj az "Egyesült Státusbelieknek a' Rabszolgaság szemrehányása, azt hiszem és érzetem is, mert az Európai nyugotti Országokban közönségesen elterjedt hiedelem az, hogy Európában még csak Muszka és Magyar országban divatoz Rabszolgaság, — 's ezen hiedelem mindig mélyen fáj nekem is.⁸⁰

Amerikai útja alkalmából meglátogatja Washington sírját is. A nagy szabadsághős emlékének áhítatos szavakkal áldoz. „Állot-

⁷⁹ Uo. 254—255.

⁸⁰ Uo. 260.

tam királyok és elhírelt emberek sírjaik előtt, bámultam igen is emlékeiket, de a' tiszteletnek azon érzelmét, mely, mint egy hirtelen borzodás, meglepett e' sír előtt, csak a' Pantheon és Westminsterben éreztem. Végig lebbent lelkemen Amerikának sok szenvedése, sok küzdései, mostani dicső és boldog állapotja, 's az emberiségnek kivívott jussai, melyekben ez ember, kinek porai előtt állunk, oly nagy szerepet játsza, — 's dobogni éreztem szívemet. Ha az ész hideg ítéletései ne tartoztassanak, leborultam volna e' sírhoz.⁸¹ A nagy tiszteletadás után már a vége felé jár a tervezett út és szomorúan gondol Bölöni Farkas arra, hogy nonsokára haza kell térnie. Nagyon lehangolja az is, amidőn az amerikai ujságokban magyar eseményeket olvas „Kegyeltlenségek Magyar Országban“ címmel, amelyben az amerikai lapok ostorozó hangon írnak a magyarországi állapotokról, a felvidéki kolera-járvány alkalmából történt „parasztlázadásról“.⁸²

Végül elérkezett az indulás pillanata és december 14-én újból megláthatta a francia partokat, Le Havre kikötőjét, ahol ismét az óvilág rég nem látott földjére léphetett. Ezzel véget ér az az út, amelynek gazdag tapasztalatait már ekkor elhatározza írásba foglalni, hogy emléke maradjon annak a csodálatos élménysorozatnak, amiben részesült és amit szűkebb hazája érdekében hasznosítani szeretne.

Amerikából hazajövet, Farkas Sándort örömmel fogadják barátai és azonnal élményei megírására biztatják. Farkasnak azonban nem sok biztatás kellett, végre itt az alkalom, amidőn egy idegen világ vonzó leírásával nemzeti ügyet szolgálhat. A kérdés csupán az volt, vajjon meg tudja-e jelentetni könyvét itthon? A cenzura nem fog-e olyan akadályokat gördíteni könyve megjelenése elé, ami hiábavalóvá teszi másfél évig tartó lelkiismeretes és fárasztó munkáját? És mit ér majd műve, ha meg is jelenik, de belőle kihúzza a cenzor a leglelkesebb részeket, a hazának, az otthoniaknak szóló mondanivalókat? Könyve kéziratát elküldte Döbrentének és Wesselényinek is megtekintés végett. Wesselényihez írott levelében barátja „részrehajlatlan ítéletét“ kéri. „Az eleje unalmas lesz talán, — írja — míg a Függetlenségi Actájáig érsz.“ „Ha Te olyannak találod, hogy e Munkával használhatnék a közösségnek, tetszésedre bizom, hogy Wigandnál vagy másutt lépéseket tégy.“⁸³ Barátai közül néhányan azt taná-

⁸¹ Uo. 306.

⁸² Uo. 336.

⁸³ Bölöni Farkas Sándor levele br. Wesselényi Miklóshoz. Kolozsvár, 1834. jan. 5. Közli: K. Papp Miklós: Történeti Lapok I. évf. 1874. 6—7.

csolták, hogy ne itthon adja ki művét, hanem SZÉCHENYIhez és WESSELÉNYHIhez hasonlóan külföldön jelentesse meg azt. Farkas meg is fogadja a baráti tanácsot, ír DÖBRENTÉINEK és tanácsot kér tőle, vajjon könyvét Lipcsében meg tudná-e jelentetni. Csak így remélte, hogy a hazai cenzura elkerülésével művének teljes és változatlan szövege napvilágot láthat. De gondolt arra is, hogy könyvét Pesten adja ki, talán az ottani cenzor enyhébb lesz, mint a kolozsvári. Döbrentei, barátja megbízásából beszélt Wiganddal, aki Lipcsében két magyart tart maga mellett és esetleg hajlandó ott kinyomtatni művét, de Döbrentei mégis azt javasolja, hogy inkább Erdélyben cenzuráztassa kéziratát, mert a pesti cenzor szigorúbb. „Előre írom hogy itt sokkal keményebben bánik most a Censura mint előbb. Minden bátrabb fellövelést kitörölt azon munkákból is mellyek a Társaság évkönyveibe mennek. Így enyimből s Horváth Endrééből, Kállayét meg sem engedte. Én csak azért óhajtom itt kijöttét iratodnak, mivel akkor személyesen lehetek veled, különben miért ne adhatná ki Kolosvárott oly Censura mellett mint a Szilágyi Kliójáé, ha t. i. ott költséget adó találkozónék. Ha jössz ki ide, előre kikötöm hogy nálam szálj. Lesz külön szobád és sem Te nem alkalmatlankodol nekem sem én Neked.

Gyere, gyere édes Sándorom, éljünk megint néhány napot együtt. Általnézem akkor együtt veled, vagy külön kéziratodat.”⁸⁴

1833. nov. 25-én⁸⁵ értesíti DÖBRENTÉI Farkast, hogy „Wigand sógora Heckenast, ígérte, irni fog Lipsiába Amerikai utad kéziratára felől, de most Wigand Londonban jár. Gr. Széchenyi Munkáját: a Stádium, most adta ki Wigand mint előbb Lipcsében, melly itt Confiscáltatott.” Az 1833 december 20-i levelében⁸⁶ a lipcei kiadás tervének bukásáról értesíti. Wigand a következőket közli: „Lehetetlen neki felfogadnia munkáját Lipsiában nyomtatásra, mert a Stadium miatt felsőbb parancsolatjok van az itteni Censoroknak hogy általjában minden magyar munkát, melly Lipsiában vagy egy szóval külföldön jött ki a 30[cadnál] le tartóztassanak, s minek utána általnézték és Censura elleninek nem találtak, csak akkor adják vissza a tulajdonos Könyvárosnak, a miben fél év is eltelhet, s így a munkában heverő tőke pénzt is sokáig

⁸⁴ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1833. júl. 13. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelezése, 3. sz.

⁸⁵ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1833. nov. 25. Uo.

⁸⁶ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1833. dec. 20. Uo.

kellene haszon nélkül hagyniok és a veszélyre kitétel nagy lotto volna.“

„Már most édes Sándorom, a plánnak vége! Vagy a magyar szabadság határain belül kell munkádat Kolosvárott vagy Pesten nyomtattnod és úgy beszélned, a mint megengedik, vagy azt mondanod csak magadban: Voltam ugyan én is Árkádiában, hanem mintsem úgy nem adjam elé a mit ott láttam, a hogy van, inkább akkorra hagyom, midőn esztregán nem kell keresztül ugranom.“

Vége a könyv 1834 tavaszán megjelent. A siker gyors és rendkívüli volt. Pár hónap alatt összes példányait elkaptokták és az egyszerű útleírás politikai manifesztáció lett, tüntetés a reformeszmék mellett. Sikerét találóan írja le KÖVÁRI LÁSZLÓ Farkasról szóló megemlékezésében. „A munka megjelent ... mint egy villám és menydörgés futá végig a két hazát, a villám és menydörgés velőt, csontot rázott, férfi és nő, agg és ifju, ki olvasni tudott, e könyv olvasásáért égett. Emlékszem, még gyermekek akkor, mint egy szent könyvet összeülve a legnagyobb áhítattal olvasók ... Farkas Sándor egyszerre a két haza kedvence lön. A szelíd, gyermek jóságú férfit, mint orákulum emelkedett ki. Minden sietett méltánylatát hozni.“⁸⁷

DÖBRENTEI elragadtatással üdvözlí. „Áldásom rajtad Észak-amerikai utad kiadásáért — írja 1834. szept. 8-án Farkasnak. Az emberiség szent érzései kifejtését huzamosabban eszközlöd Te azzal, mint magyar és erdélyországi némelly szónokaink, kik szabadság mellett beszélnek *s ők maguk* despoták.“⁸⁸

A nagy siker azonban Farkast nem tette hiuvá, elbizakodottá. Legnagyobb örömet SZÉCHENYI és WESSELÉNYI, régi barátai és eszmetársai levelei szereztek számára, bátor mellállásukkal. Széchenyi hálásan köszöni barátjának azt a „kimondhatatlan kellemes pillanatot“, melyet műve számára szerzett. „Bár lettek volna órák, napok! — írja — Hála a Mindenhatónak, hogy ezen könyv napvilágra jött; haszna honosinkra nézve felszámíthatatlan.“ ... „A nékem ajándékozott példányt legkedvesebb kincseim közzé számlálván, nem szünendek meg a közhasznu munka megjelenéséért legforróbb hálával viseltetni, mert eddigelé ennél hasznosabb és szebb ajándékkal, tudtomra, és belső meggyőződés-

⁸⁷ Kővári László *Bölöni Farkas Sándor. Székelyhon*, 132—134. Kolozsvár 1842.

⁸⁸ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1834. szept. 8. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelezése, 3. sz.

semmél fogva, senki meg nem tisztelte a magyar hont és királyságot. Életerő és siker lebegjen Ön fölött.⁸⁹

De a másik jóbarát és eszmetárs, WESSELÉNYI MIKLÓS sem maradt SZÉCHENYI mögött barátja ünneplésében.

Javaslatára a középszolnoki kaszinó ezüst bilikommal ajándékozta meg, melyet Wesselényi vezetésével ünnepi keretek között 1835 január 18-án küldöttség adott át. „E drága honból — mondotta többek között üdvözlőbeszédében Wesselényi — hozta Ön nekünk a polgári egyenlőségnek, az emberhez illő emberi igazgatásnak hív rajzolatját, egy boldog társasági lét emberi igaz képét, E három isteni növénynek nem szárogatott, fonnyadt példáját hozta Ön haza számunkra, hanem gondos kézzel szedte meg azok magvát, s mély emberismerettel s kellemes írásmódja vonzó erejével hintette közénk. E magvak már is csiráznak s egykor bizonyára óriási fákká növekednek.⁹⁰

Az írók és közönség lelkes ünneplése, a nagy szeretet, ami mindenfelől feléje áradt, rövid időre háttérbe szorították született pesszimizmusát, Különösen nagy örömet szerzett számára az Akadémia nagydíjának elnyerése. Ez ellenségei gáncoskodásával szemben Farkas Sándornak elégtételt szolgáltatott és visszaadta régi munkakedvét. Önzetlenségére vall, hogy az Akadémiától kapott 200 ft-ot szegénysége ellenére visszaadta, DÖBRENTAI Farkas nemeslelkű tettét e szavakkal köszönte meg: „Amerikának olyan leírójához mint aminő vagy, illik.“ „Éppen jó, találkoznak hasznot nem leső írók is, mert vagynak közöttük, mint Vörösmarty, magukat csak mindig fizettetni akarók. Ez a szivtelen költő és pajtásai ellenségeim mind.“ Majd kéri Farkast, hogy köszönje meg Bajzának jóságát, mert „ő ajánlotta munkádat most legtöbb indítványokkal 200 frt-ra. Benne pajtások között legtöbb következőséget és egyenességet is találtam.“ „Szeresd barátom az ellenségemben is a Jót mint én. De azért midőn collisio volna, tudom én azt már, szentül tudom, hogy Reád, mint köszálra építhetek.“ Ugy látszik Farkas műve meg jutalmazásának voltak ellenzői is. Erre utal a fenti levél következő része: „Ott is megvan munkádra nézve a scheda. Mondá egy nagy úr a jutalmazás után: Ugyan [milyen] munkát tisztelt meg a társaság! Nem tudtuk kegyelmes uram a tilalmat, vala feleletem.“⁹¹

⁸⁹ Gr. Széchenyi István levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Orsova, 1834. szept. 10. Közli: Jakab Elek. *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztén Magvető. 1870. 297—298.

⁹⁰ Br. Wesselényi Miklós üdvözlő beszéde 1835. jan. 18-an. Uo. 299.

⁹¹ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1835. okt. 3. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelezése, 3. sz.

Az „Amerikai uazás“ sikere nyomán hamar elfogyott az első kiadás és a kiadó, Tilsch, Farkas művét újból megjelentette. Páratlan siker volt ez abban az időben, mikor a legkiválóbb írók és tudósok művei is alig fogytak néhány száz példányban el. És akkor, 1834-ben, sikerei és dicsősége tetőpontján jut el hozzá a hír, hogy egykori szerelme: a bonchidai „havasi viola“ tragikus módon meghalt. DÖBRENTAI 1834. január 30-án írja ezzel kapcsolatban, hogy Erdélybe szeretne jönni, Borszékre, egészsége helyreállítása végett. „Az a víz vissza fogja adni egészségemet s majd könnyebben tűröm a léleknek oly fájdalmait milyenek téged is bántogattak. Mikor olvastam a kolozsvári philadelphiai hölgy halálát az ujságban, fájlaltalak.“⁹²

A nagy dicsőség után Farkas lelkén ismét régi borulátás vesz erőt. Az ünnepeltetés mellett észreveszi a siker árnyoldalait is. Látja hivatalnoktársai irigységét, felettesei elhidegülését és érzi, hogy ismét egyedül maradt, a régi élet keretei közé most már örökre bezárva. Eszméi nyomán sem változott meg körülötte semmi. Erdélyben épúgy, mint Magyarországon tovább folyt az ádáz politikai harc és Farkas úgy látta, hogy ebben a küzdelemben a lényeg: a nemzet felemelésének gondolata elsiklik, semmivé enyész. Az 1834-iki erdélyi országgyűlés még felkelti érdeklődését, de az eseményeket már csak a kívülről álló bölcs szem lélődésével nézi, lemondóan, illuziót vesztetten. A közéletből kiábrándulva, a két régi jó barát: Farkas és DÖBRENTAI ekkor találkoznak lélekben újra, az élet hiúságai felismerésében, vágyaik kihülő lángolásában.

1834-ben az erdélyi országgyűléssel kapcsolatos lehangoló Farkas-levele DÖBRENTAI így válaszol: „Ország gyűlésetek csakugyan elkezdődhetett. Kívánom, hogy okos tűz élessze s minél több közhasznu sikere legyen. Te ijedezel a sok politikai nézetek factiojától, én politicait, literariait látván, köztük forogni rég megszoktam, s elvesztém miattok általok szebb világát lelkemnek az emberek felől. Egymást rágó, önhasznu teremtések és felette gyakran gaz állatok.“⁹³

De a bezáruló nagy magyar út, az örök magyar problémák lázadó keresése helyett, ezután is tovább járja a napi problémák megoldható, de a bajok lényegén változtatni nem tudó útját. Megrongált egészsége ellenére Kolozsvár minden égető kérdéséhez

⁹² Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1834. jan. 30. Uo.

⁹³ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1834. július 1. Uo.

hozzászól, pártol, segít minden olyan gondolatot, amit a haladás érdekében szükségesnek tart.

A Gondoskodó Társaság, a kaszinó és a néplap mellett a színpad és a „Vívó Iskola“ Farkas Sándor munkásságának legkedvesebb tárgyai. Az 1834-ben alapított Vívó Iskolával Farkas Sándor a nemzeti jellem és a testi nevelés fejlesztését óhajtotta elérni. Ezen intézményekben Farkas csak kezdeményező és lelkes végrehajtó volt. Nem pályázott díszes címekre, a külső elismerés minden formája idegen volt előtte. Őt csupán egyetlen cél lelkesítette: felemelni, lélekben és testben, jellemben és hazafiúi érzésben megerősíteni nemzetét, Az általa létrehozott intézményekben másokat hagyott vezérkedni, élen állani; ő maga az igazi alkotók szerénységével háttérbe vonult, de a munka oroszlánrészét mindig magára vállalta.

Közben tovább írja „Erdély történetét“. Munkáját gyakran hagyja abba, de élete végéig mégis folytatja barátai lebeszélése ellenére.

Történetírói szándéka világos. A multon át a jelenhez akar szólni és az elmúlt századok hibáiból próbálja kora nagy nemzeti bűneit megmagyarázni. Az örök magyar hibákat keresi, amik a nemzet hanyatlásához vezettek és amik korában is a haladás ügyét vélték Farkas szerint gátolni.

1836-ban írja GEDŐ JÓZSEFnek, hogy: „Hajdan, néhány esztendeig csak ennek szenteltem volt magamat; de minél tovább haladtam, mindinkább éreztem feltételem temérdek szövevényességét s hálátlanságát. Most újra kezd gondolatom tárgya lenni a háládatlan munka, de egészen más szempontból, mint hajdan, 's nem felelek róla, hogy soká tartson.“⁹⁴

Betegsége, a sok megaláztatás és a hátamögötti rágalmak egyre borulátóbbá teszik Farkas Sándort élete utolsó éveiben. Barátai egyrésztől is kezd elhidegülni. Már DÖBRENTAIHEZ sem oly barátságos, bár a régi jó barát mindent elkövet, hogy borulátását eloszlassa. DÖBRENTAI 1835 okt. 3-án Farkashoz írt levelében BUCZYra vonatkozólag így ír: „Csak rajta, édes Sándorom, szapuljatok engem valahányszor Buczyval vagytok. Ezt Emil szereti.“⁹⁵ E néhány sor elárulja Döbrentei Farkassal szembeni érzékenységét, amit dicsérő szavai sem lepleznek eléggé.

⁹⁴ Bölöni Farkas Sándor levele Gedő Józsefhez. Kolozsvár, 1836. nov. 24. Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 279.

⁹⁵ Döbrentei Gábor levele Bölöni Farkas Sándorhoz. Buda, 1835. okt. 3. Akadémia Kézirattára. Magyar Írók Levelezése, 3. sz.

Baráti viszonyuk 1835-ben kezd romolni, de a végleges szakítás csak 1838-ban következett be. Elhidegülésük mindkettőjüknek fáj, de a közöttük felmerült valódi és képzelt ellentéteket sem az idő, sem a régi barátság emléke nem tudja többé áthidalni. A lelki eltávolodás okaiba némi fényt vetnek Farkas Sándornak naplóbejegyzései.

Naplójába 1835 március 26-án írja, hogy DÖBRENTAI „oly kíméletlenül szúr és bánt, ’s ellenem támadhat, ki 22 esztendő óta barátom. Soha ily levelet nem vettem tőle, minden sorban látszik a megbántott tudos. Haragszik reám, hogy Bajzára miért nem haragszom, ’s miért küldöttem könyvet neki. Még is gyalázatos mesterség a tudósság, hogy legjobb barátinkat is feláldozzuk a celebritásért. Nem hiában irtóztam ezen fajú emberektől; ők is épen olyan irigyek, féltékenyek ’s gyanakodok, mint akár mely céhbeli mesterember. Tegnap egész nap elkeseredve valék, busultam és bosszankodtam, de mégis inkább busultam, hogy egy barátomat megint elvesztém. Irtózom válaszolni, de tartozom vele neki ’s becsületes érzésének. Ha tudósi szempontból fog visszaírni, ó, az nagyon fájna nekem! Barátommal soha perbe nem elegyedem. El fogok némulni, mélyen és fájdalommal elnémulni, ’s neki soha nem felelek. De arról mindig tisztelettel emlékezem, hogy ő gyermekkoromban engem tanított, vezetett ’s pártfogott, ’s azután 22 esztendeig érzelmét megosztotta velem. Áldásom kövesse érette!”⁹⁶ Néhány nap múlva ismét foglalkozik Döbrensteivel és sajnálja, hogy első felindulásában ingerült hangú levelet írt egykori jötevőjének. „Sokat kínoz a Döbrensteinek írt válaszomra emlékezés, — írja Naplójában 1835 március 28-án. — Bár ne tettem volna postára. Igen bánom, hogy ily gorombán írek neki. Még is, ő nem érdemelt ily kíméletlenséget tőlem.” „Bár becsületes modon megbékélhetném vele.”⁹⁷

1835 április 20-án írja naplójába, hogy megkapta az Akadémia diplomáját, de szerette volna „tűzbe vetni e szerencsétlen celebritás jelét.” „Sok aggodalomba került e nekem, — írja — Döbrenstei barátságát is elvesztettem miatta.”⁹⁸

Végre június 9-én megérkezett DÖBRENTAI békítő levele és a két régi barát között egyelőre ismét helyreállt a baráti kapcsolat. „Remegő kézzel nyultam utána ’s nyitottam fel — írja június 9-én naplójában Farkas. — Bár ez a levél engesztelődést hozna, ohaj-

⁹⁶ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. márc. 26. A kolozsvári unitárius kollégium kéziratára. 779. sz. 52—53.

⁹⁷ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. márc. 28. Uo. 53—54.

⁹⁸ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. ápr. 20. Uo. 54.

ám magamban, bár begyógyítaná azon sebet, melyet neki és magamnak is okoztam, minapi fellobbanásomban írt levelemmel. Valóban engesztelő is volt.“ A Bajza körüli félreértés tisztázódott és Farkas azonnal válaszolt régi barátjának, megbánást fejezve ki előbbi leveléért. „Ujra visszanyertem tehát ötöt — írja június 9-én naplójában. — Igen örvendek rajta. Levelét elégettem, mert ő ezt kívánta, ámbár szerettem volna megtartani. Neki sok ellensége van a tudóskodás miatt. Nem bánom. Nekem nincs bajom vele, mint tudóssal. Gyávaság lenne őtet elhagynom, mivel annyian elhagyták. Csak erkölcsi hibát ne tapasztaljak benne, — ’s azt soha nem tapasztaltam, — el nem fogom hagyni.“⁹⁹

A helyreállított régi jó viszony azonban ezuttal nem maradt tartós közöttük — 1835 és 1838 közöttől nem maradt semmi írott emléke baráti kapcsolatuknak. Éppen ezért különösnek és érthetetlennek látszik DÖBRENTAI Farkas Sándorhoz írt utolsó levele 1838 május 10-ről, melyben szakít vele és visszakéri hozzá írt leveleit. Ez a levél a maga hideg és fölényes hangjával pontot tesz 26 évi őszinte és mély barátságukra.

„Alólírtak még egy legutolsó kérelme is van. — írja levelében DÖBRENTAI. — Ne sajnálja u. m. Farkas Sándor úr a közelebbi pesti medárdi sokadalomra jövő valamelyik kolozsvári biztos kereskedő által Medgyasszay Istvánhoz betéetni hozzá írt minden leveleimet. Ugyanazon kereskedő veendi által Medgyasszaynál Pesten a nagy hidutzában Farkas urnak alólírtánál meglevő leveleit.“¹⁰⁰ Farkas Döbrentei levelére két héttel később, 1838 május 24-én válaszolt. Ez a válasz nemcsak Döbrentei különös magatartásának okaira vet némi világot, de egyuttal nagyszerű bizonyítéka Farkas Sándor mélyen emberi lelkületének is. „Két évnél több már, hogy nem irtam néked, — írja többek között Farkas. Leveleimre elhallgatásod s más körülmények miatt feltételesen nem akartalak megszólítani egy ideig, mert rosz politikai állottam; tudtam, hogy politikai hitvallásom s társalkodásom nem a te gondolkodásod szeréntiek s önként nem akartalak a lesők előtt gyanuba hozni, hogy velem viszonyban állasz.

És minő leveledet vevém a mult postával ily hosszas idő után! Alig hiszem, ha valóban tőled jönnek-e e megvetésed s fővebb hivatalos tekintetedet egész erőlködéssel éreztetni akaró sorok; tőled, kit én nemes érzelmű, bosszut nem ismerő léleknek hittelek lenni. Számoltattam magamat, mivel adhattam okot, oly

⁹⁹ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. jún. 9. Uo. 76—78.

¹⁰⁰ Közli: Jakab Elek Kelemen Béni másolatából. *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 326—327.

kiméletlen, oly szivtelen bánásmódodra! Aval-e, hogy képzelt ellenségeidnek nem voltam ellensége? Aval-e talán, hogy neked és nekem és barátainknak, nem állhattam meg, nem panaszkodni, hogy te Wesselényi Miklóst nyomoruságában hidegen elhagytad, az üldözöttnek te is hátat fordítottál; elhagytad őtet, ki neked egykor legrendíthetlenebb barátid egyike volt, ki életét is feltette volna melletted, s a ki ha emlékezni akarsz, hozzád más jóvoltagekkel is viseltetett.

Kivánságod leveleid visszaküldésére nézve teljesítettem, s azokat a holnap innen induló Diligence viszi hozzád. De fáj nekem, hogy ily mindennapi, ily piaczi commis-módra válunk meg egymástól, mint egybeveszett hiu asszonyok, kik mérgükben viszszahányják egymásnak volt barátságuk jeleit. Ohajtom, ha ellenségem maradsz is, hogy e teted magános óráidban ne pirítson meg, s midőn majd elhagyogatnak az emberek, gyanakodó lelked vadonját ne gyötörje szemrehányás érettem.

Becsületed érzelmére hivatkozva s azon szent érzelem nevében, melyet éretted és benned tiszteltem, kérhetnék még utóljára én is arra tégedet, hogy tudasd velem egész terjedelmében: mivel bántottalak meg ily rendkívülileg. Nem szeretem senkinek adós maradni igazságos keresetében, s ha bántottalak, kész vagyok engedelmet kérni — ha akarod nyilván is. Ha ennél is többet kívánsz, bármely, férfiúhoz illő elégtételre is készen állok, s elődbe megyek a hova rendezed. Ha mindezekre is el fognál hallgatni, akkor azt kellene hinnem, hogy elvetemedett erkölcsi gonoszságokat téssz fel rólam; velem pedig elhallgatásod szíveimet sebhető fájdalommal azt sejtetné, hogy te is azon irigy tudósok közé tartozol, „kik általad ápolt barátodtól is irigyelsz bármely parányi köz figyelmet is“, s ha ezt kellene hinnem, az kimondhatatlanul fájna nekem, mert akkor talán — akkor megvetetett elkeseredésemben megbánnám 26 év alatt elpazarolt érzelmemet, s ettől őrizzen Isten engemet!

Ha fennebbi kérelmem nem teljesítenéd is, mégis kívánnék azon hiedelemmel élni, hogy te nemes ellenségem maradsz. Én pedig maradok mindig
tiszteled

Farkas Sándor, m. k.“

DÖBRENTAI és FARKAS egymáshoz írt utolsó levelei szomorú bizonyítékai e két meghasonlott író-barát gyógyíthatatlan lelki töréseinek. Döbrenteit az ellene és titkári állása ellen folytatott kiméletlen és igazságtalan harc tette emberkerülővé, másokkal

bizalmatlanná, borúlátóvá. A nagy műveltségszervezőnek a támadások súlya alatt megrendült a hite nemcsak eszméiben, de legjobb barátaiban is. A sértett emberek beteges érzékenységgel figyelik a körülötte tomboló harcot és mindent személyi érzékenységen át néz, önmagára vonatkoztat. Még legjobb barátait is az ellenségeivel való összejátszással vádolja. Bölöni Farkas Sándort viszont ugyanakkor érik élete nagy csalódásai. Az Amerikai utazás sikere után mint „veszedelmes embert“ legjobb barátai is elkerülik. Hivataltársai irigykedő, rosszakarátú környezete és súlyosodó betegsége pedig végleg borúlátóvá teszik. Lelkében most már végleg megrendül a további élethivatásában és az eszméi győzedelmébe vetett hit. Mindketten: Döbrentei és Farkas életük és lelkük nagy válságában szakítanak egymással és ezzel önmaguk egyedüllétét, lelkük magánosságát tették még elviselhetetlenebbé.

Farkas Sándor 1836-ban kirándult Zsibóra, felidézni ifjúkori emlékeit, kipihenni beteg teste fáradtságát. Innen ír 1836 október 7-én a börtönben ülő barátjának, WESSELÉNYI MIKLÓSNAK. „Kedves régi barátom! — írja Farkas — Megint Zsibón vagyok 16 esztendő mulva. Akartam magamnak azon örömet csinálni, hogy láthassam még egyszer azon helyet, hol ifjúságom egy szebb része eltölt; mely életemre igen sokat befolyt. — Menyi változás itten! Menyi szépités és javítás! Gyönyörűség és haszon együtt! De kereslek tégedet mindenütt; minden lépten, minden helyen eszembe jutsz. Akarnám emlékezetünket még egyszer feléleszteni; ifjúságunk álmaira veled vissza sóhajtani; tekintek a Csiglenterre is, hová egykor koncentrálnak valának álmaink — kereslek mindenütt és sehol nem talállak. — Nem irtam neked egyszer is, mióta elindulásod reggelén megválnak. Azért sem irtani, hogy sok kedvetlent kellett volna írnom, sok panaszt, és talán reád is panaszoltam volna. De veled voltam mindenütt, veled szenvedtem és éreztem. Én is sokat szenvedtem azóta, de lelkem erősödni érzem, testem pedig nagyon meghanyagott. — Az új Sámson meglovagoltatá velem tegnap Kelemen, de alig tudék felmászni reá; ez is elbusított ’s hanyatlásomra igen emlékeztete.

Élj boldogul, régi kedves barátom. Igen hízelkedő nekem azon gondolat, hogy midőn ifjúságod napjaira emlékezel, nekem is bele kell oda szövődnöm. Most kellene már haladt korunk érettebb örömeit élvezni, ’s téged is, engemet is, elsodra a sors.“¹⁰¹

¹⁰¹ Bölöni Farkas Sándor levele br. Wesselényi Miklóshoz Zsibó, 1836. okt. 7. Közli: K. Papp Miklós. Történeti Lapok. II. évf. 1874.845—846.

Élete utolsó éveiben Farkas Sándornak keserűen kellett éreznie, hogy barát és ellenség között mennyire magára maradt. Férfikora delén úgy érzi, hogy keveset tett, élete elvetélt, sorsa torzón maradó erdélyi sors lesz.

A nagy siker után, jobban mint valaha, érzi magárahagyatottságát és azt, hogy ő nem a tettek embere, félénksége, szemlélődésre hajlamos lelke nem teszik alkalmassá a harcra. A nyilvános szerepléstől mindig irtózott, a legnagyobb ünnepeltetése perceiben is alig várta, hogy elmuljék tőle ez a „keserű pohár“. Naplójába 1835 január 18-i ünnepeltetéséről többek között ezeket írta: „Soha nem tudnám leírni azon különböző érzelmek elegyedését, melyek e hirre megleptek. Oly aggodalom ’s oly remegés fogott el, hogy hirtelen bezártam az ajtómat, gondolkodni mit tevős legyek?“¹⁰² Valódi és vélt sérelmeit kemény lélekkel hordta, lelke töreibe csak kevesen pillanthattak be. „Mely kesergető kén s elcsüggesztő létezés azon lélek sorsa, mellynek változtathatás reménye nélkül, minden lépten a lealacsonító szolgálai nyomatást kéntelen túrnie, ’s titkon küzdenie megmérgezett élete szenvedéseivel.“¹⁰³ Sokszor a sorsot, máskor önmagát vádolja vélt sikertelenségéért, el nem ért céljaiért. Naplójában az 1834 évre visszatekintve szomorúan sóhajt fel: „Életemnek 40-ik esztendejébe lépém. Érzem, nem sok van még hátra, s mely keveset teheték eddig.“ Önmagát vádolja, sikertelenségének okát saját egyénisége árnyoldalaiban keresi. A mérleg, amit élete munkásságáról felállít nem kedvező: „Szoros számvétellel vizsgáltam tetteimet. Igenis találtam azok közt némelyeket, melyek nyugtaták keblemet, nehéz szenvedéseim vonásaira is, megvettetésem, hátrátetésem s lealáztatásim vonásaira, s ezekhez, hazánk kedvetlen sorsán való sok aggodalmimra. És találtam a sorsnak azon csudálatos elegyítékére, hogy mult esztendei pályám alatt, sok hazafiak s jelesebbek becsülését és figyelmét is megnyertem, mig az alatt némelyeknek boszus gyűlölségét vontam magamra. Találtam mult évi történetimben, a sziv vesztesége fájdalomnak vonásait is, melyek újra felsajdulva dülák keblemet, s a fojtódott bánat egész súlyával borítanak el!“¹⁰⁴ Egyéni és nemzeti tragikus élet-szemlélete végül ezekben a megrázó, nemzetét mélyen féltő és szerető sorokban tör ki: „Oh hazám, mikor lesz vége a kinos aggódásnak miattad? Derengsz néha szép jövőndöt, ’s oszlani lát-

¹⁰² *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. jan. 18. 14.

¹⁰³ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. márc. 6. Uo. 48.

¹⁰⁴ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. jan. 1. Uo. 1—2.

szanak fellegeid. És megint új robajjal dülnek feletted zivatarok — ’s elborulsz és a zsarnokságnak ujonnan kigondolt fortélyá riaszt fel álmunkból, ez valóban fárasztó élet, a reménytelen szerelmesnek gyötrelmes élete.¹⁰⁵ Az életben csalódott, és hivatását lezártnak tekintő Farkas 1834 után már csak a szemlélődő szerepét vállalja. Együtt lelkesedik WESSELÉNYIvel, SZÉCHENYIvel és a nagy nemzetépítőkkal, a faja sebeit őszintén feltárókkal. De hiába áll távol a nagy küzdelemtől, mégsem tud vele szembea „hideg“ maradni. Naplójába írja: „Láttam a Juliusi revolutio következéseinek habzásait, de azok nem érdekelvén engem, hideg nézőnek maradtam, s azt hittem, hogy hazámban is hideg tudnék maradni. De egészen másként tapasztalom itthon magamot; dulva van belsöm, a jövőndő minden kedvetlenségeivel áll előttem ’s fáj, igen fáj hazám sorsa.¹⁰⁶ Úgy érzi, hogy a jövőbelátó, a nemzet lét és nem lét harcát vívó, az igazi mélységek felett járó írók és politikusok sorsával azonos az övé. Wesselényivel kapcsolatban írja: „Az ő sorsa az enyém is.¹⁰⁷ Félti barátját az üldöztetésektől, lelkileg mellette áll nehéz óráiban, de fáj a „jobbágyi alázatóság“ szelleme, mellyel a legjobbak is elpártolnak tőle. Wesselényi elfogatásakor elkeseredése nem ismer határt. „Győztél, sötétségnek csoportja! ’s kurjongatsz odvadból, hogy őtet kiczégérezhetted — írja Farkas naplójában. — De az ő lelkét levérni nem fogod. Meggyaláztad, és nyakára léptél, de ő még sem fog a kereszthez mászni előtökbe, hogy kegyelmet kolduljon.¹⁰⁸ Fájdalmában egyetlen öröm, hogy nemzete nagy része vele együtt aggódik Wesselényi sorsáért. December 4-én örömmel jegyzi be naplójába, hogy „Miklós napját illuminálták a deákok. A két iskola titkos egyezésben volt, hogy Wesselényinek ezen tiszteletet megtegye. A reformátusok egyszerre 7 órakor gyujtották meg a gyertyákat. De a professzorok hamar észrevették a dolgot, ’s kicsapás büntetése alatt parancsolák eloltásukat. Mondják, professor Sz. olly dühbe volt, hogy hamarabb kiolthassa a gyertyákat, kezével verte széllyel ’s pökdösött azokra. Szegény Wesselényi! épen ma eszten-deje, száz fáklyák égének tiszteletedre, hosszú soru követségek mentek megköszöntésedre, ’s ma már státus vétek, csak egy gyertyácskát is meggyujtani emlékedre!¹⁰⁹ Nemzete sorsa feletti aggodalmait nem oszlatják el kedvenc könyvei, sem az a néhány helyi

¹⁰⁵ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. jan. 15. Uo. 12—13.

¹⁰⁶ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. febr. 6. Uo. 25.

¹⁰⁷ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. febr. 7. Uo. 25.

¹⁰⁸ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. ápr. 22. Uo. 55.

¹⁰⁹ *Bölöni Farkas Sándor naplója.* 1835. dec. 4. Uo. 102.

siker, mi Kolozsvárt szerető munkájáért éri. Úgy érzi, hogy „lát-hatatlan erő dolgozik“ ellene, „tervei elakadnak“, „gyanakodó arcok“ veszik mindenütt köré. „Kivántam megvívni ellenségem-mel, de az nem állott elé seholt. Kivántam nyílt szívvvel ’s ártat-lanságom egész érzetében menteni magamot a vádak ellen, de a vádló nem volt seholt, a vádat senki nem közölte velem. Rágalom harapdosta mindenütt nevemet, költött bűnök büntetése ijesztge-tett, és senki nem tudta származásuk kutfejét.“¹¹⁰ Vallomásai megrázó erejűek, az önmagát marcangoló, az igazságérzetében megtiport lélek hiábavaló örök problémái. „Mit vétettem?“ veti fel végül a kérdést. „Vétettem-e: hogy sok esztendei elmélkedéseim, itthon és más nemzeteknél tett tapasztalataim után, a józan éssen s a természet törvényein alapult constitutionalis kormányt óhaj-tottam, hol a király csak első tisztviselő ’s nem népe zsarnoka legyen.“ „Megutáltam minden privilegiumot, monopoliiumot, meg-különböztetést; az aristocratia czudar gögjét, s az uralkodás kegye és fénye után alacsonul mászókat, S ahol lehetett, nevet-ségessé tettem; gyűlöltem a burocratiai pedánszást s a tiszt-viselők kevély zsarnokságát, azt felfedeztem s ellene lármáz-tam ...“ „Elszórtam a külföldről hozott minden szabad intézmény magvát.“ „Vérzett szívem hazámbeli embertársaim egy részének rabszolgai nyomatásáért, mellettek harczoltam a feudalizmus ellen, ’s az egész nemzetet kivétel nélkül szabadnak óhajtottam.“ „Ha-zám nyelvéért éltem haltam ’s azt mások nyelve elnyomásával hazámban uralkodóvá emelni, egyetlenné tenni igyekeztem ’s min-den lakost szabad magyarrá tenni óhajtottam.“¹¹¹ Farkas Sándor önvallomása 1848 későbbi politikai programja, a reformeszmék művészi megfogalmazású, drámai erejű hitvallása. De a reform-eszmék Farkas Sándor megfogalmazásában távolról sem azonosak azzal a „democratiával“ és „kozmpolitizmussal“, mely a félig megvalósult nagy eszmék romjain a század második felében uralkodóvá lett. Farkas Sándor maga határozottan leszögezi álláspont-ját a nemzetköziséggel szemben. „Gyűlöltem a hideg cosmopolitiz-must, mely a nemzetiségnek legnagyobb métellye. A tulzásig meg-vetettem azokat s bosszusan gyűlöltem, kik nemzetem éléhaladtát, mivelődését és nyelvét akadályoztatták, vagy az iránt hidegek voltak. Háládatlan czudaroknak tartottam, kiknek nem a nemzeti nyelv volt szívök ’s társalkodások nyelve.“¹¹²

Farkas hazafias, költői és vallási életszemlélete egyaránt a

¹¹⁰ *Bölöni Farkos Sándor naplója*, 1835. febr. 8. Uo. 29—30.

¹¹¹ *Bölöni Farkos Sándor naplója*. 1835. febr. 8. Uo. 31—32.

¹¹² *Bölöni Farkos Sándor naplója*. 1835. febr. Uo. 32—33.

„szabadság“ gondolatából, annak eszményien elképzelt principiumából fakadt. Farkas hívő unitárius volt, egyházát és vallását rajongásig szerette, végrendeletében minden vagyonát ráhagyta, de a kötött formákat és a bigottságot vallási téren sem szerette. „Istenemtől nem rettegetem, neki nem hízelegtem, előtte nem mászkáltam, gyermekkorom óta formába öntött imádsággal soha nem folyamodtam hozzája, hanem jóllétem vagy bánatom közt, templomban, vagy mezőn, midőn csupa önkéntes sugallás által jött, felsőhajtottam, lelkemet egészen kitártam előtte, s folyamodtam hozzája, mint legmeghittebb barátomhoz.“¹¹³ Vallásos és hazafias hitét ugyanaz a mélység és a javítani akarásnak ugyanaz a szándéka és komolysága hatja át, ami irodalmi és társadalomszervezői elveit. Életét küldetésnek érzi és ha ebben sokszor kételkedik is, az isteni gondviselésbe vetett hite megvigasztalja. Kételyei között Istenhez fordul, neki tárja fel lelke legrejtettebb vívódásait, tőle várja nemzete és élete nagy kérdéseinek megoldását. „Nem pirul-e soha szebb hajnala a magyarnak?“ — írja Farkas vallomásaiban. — „Hasztalan volt annyi tiszta szándék, buzgó igyekezet? és a még tisztalelkű ifjuságnak annyi szent hevületi is? És ő, teremtő, imádságainknak buzgó felfohászkodásait sem bocsátottad-e zsámolyod eleibe? Mi csak a te törvényeidet, a természetnek szent törvényeit akartuk megvívni magunknak.“ „Mi csak szabadok akartunk lenni, hogy a szabad emberek tiszta hálája dicsőítsen. És ime, ő teremtő, megcsüggedve ingadoz hitünk. A mi türelmünk lankadoz s hibáztat-s-e, ha sujtolásidnak hosszas, súlyos szenvedés alatt elfáradva, a kétségbeesettnek elkeseredett pillantásaival tekintgetünk fel hozzád enyhületet vagy vesztet kérné.“¹¹⁴ Farkas Sándor vallomása a kételyek és bizonyosságok, a reményvesztés és a boldog derülátás között örökké vergődő mély magyarok hitét fogalmazta időt álló, napjainknak is szóló sorokba. KÖLCSEY, VÖRÖSMARTY, SZÉCHENYI és ADY nemzet-szemléletének hangja ez, lesujtó, kételyeket ébresztő, de ugyanakkor a megtisztuláson át felemelő és utatmutató! Vignyi peszsimizmusához hasonló az övé, mely vállalja férfiasan az élet tragikus szerepének síríg való hordozását, mert az életet isteni eszköznek, a mások érdekében való elrendeltetésnek tartja.

Betegsége elhatalmasodásával egyre inkább a halálra gondol, bár a lélek tüze egyelőre uralja törékeny testét. Keserűen írta még betegsége kezdetén DÖBRENTÉnek: „Hiába törekszünk min-

¹¹³ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. febr. 8. Uo. 33—34.

¹¹⁴ *Bölöni Farkas Sándor naplója*. 1835. febr. 11. Uo. 36—37.

den filozófiával, a test hanyatlásával oda a lélek ereje is.¹¹⁵ „A sok únalmas baj rám nézve naponként szaporodik, bánatba ejt, hogy a minél tovább haladok, annál kevesebbet élhetek magamnak és barátainnak.“ 1835-ben elkészíti végrendeletét, melyben élete kincsét, oly nagy áldozatokkal gyűjtött könyvtárát szeretett intézetének, a kolozsvári unitáriusok kollégiumának hagyományozta. 1841 január 12-én KELEMEN BÉNI-nek azt írja, hogy ereje naponként „hanyatlik“ és el van keseredve, mert érzi, hogy „a gyáva testtel, a lélek ereje is gyengül.“¹¹⁶ Élete utolsó éveiben gyakran ment üdülni, főként Borszékre, de hanyatló egészségét nem sikerült helyreállítania. Egyetlen vigaszát barátai leveleiben és kedvenc klasszikus íróiban találta. Élete utolsó évében az élet és halál nagy titkairól elmélkedik. „A betegség — írja — az erkölcsi tanulságok legérdekesebb tárgya, a rossz egészség része a halálnak; könnyebben viseljük el a betegséget, ha meggondoljuk, hogy ez az állapot sincs vigasz nélkül.“ „Barátainkhoz inkább vonzódunk; kevesebbet élünk a világnak, hajlékunk pedig egy egész Panoráma: a szikrázó tüzet óráig mily csendes élvezettel tekintjük, ágytakarónk s paplanunk vrágaiban anyi érdeket talál szemünk! A léleknek nincs szülőtföldje: hatása mindenfelé kiterjed, él, teremt minden hazában, hová a sors veti, csak kétszer van szünete; midőn porhüvelyét felölti és levetkezi.“ „Egész létezésünk — írja elmélkedése végén Farkas — a halálra való készülgetéssé válik“, de nekünk vannak ennél „szentebb“ kötelességeink, „melyek előtt a test semmi, mert nemcsak arról kell gondoskodnunk, hogy éljünk, hanem, hogy nemesen éljünk.“¹¹⁷ Mintha Montaigne szavait hallanók, úgy filozófál élete végén, a nagy halál közeledtét várva Farkas Sándor. És a halál, amitől félt, de amivel bátor lélekkel nézett szembe, eljött. A törekeny test és az eszmék világában izzó lélek hosszú harcában végül is kialudt a fáklya, mely annyi nagy erdélyi szellemtestvérehez hasonlóan másoknak világítva „önmagát emésztette el.“ 1842. február 2-án halt meg, 47 éves korában.

Sírja felett PÁLFFY JÁNOS képviselő mondott búcsúbeszédet, aki jellemét a következő szavakban örökítette meg emlékiratában: „Kifogyhatatlan jószívúséggel és becsületességgel birt és sok ész és ismerettel. Megholt Kolozsvárt 842-ben országgyűlés

¹¹⁵ Bölöni Farkas Sándor levele Döbrentei Gábornak. Kolozsvár. 1825. nov. 28. Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 321.

¹¹⁶ Bölöni Farkas Sándor levele Kelemen Bénihez. 1841. jan. 12. Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 322.

¹¹⁷ Bölöni Farkas Sándor kézírata. Közli: Jakab Elek: *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 322—323.

folyama alatt. Követtársaim engem biztak meg gyászbeszédet tartani sirjánál és én megtartottam azt csikorgó hidegben, melegen érző keblemben őszinte tisztelet és szeretettel az elhunyt iránt.¹¹⁸

Néhány évvel később, közadakozásból díszes síremléket állítottak sírja felé, a kolozsvári Házsongárdi-temető északi részén. A város felé néző, a többi sírok közül kiemelkedő oszlopon mellszobra áll, alatta egyszerű szavak jelzik, hogy „itt nyugszik Bölöni Farkas Sándor, északamerikai utazó.“ Neve, írásai, emléke évtizedekig benne élt a köztudatban, neki azonban nem adta meg a sors, hogy eszméi diadalát, a 48-as szabadságharcot megérhesse. Munkásságáról egyetlen átfogó, élete minden részletére kiterjedő nagy tanulmány jelent csak meg, Jakab Elektől, a Keresztyén Magvető 1870-ik évfolyamában. Farkast még ekkor annyira ismerték, hogy Jakab Elek mellőzi az „Északamerikai utazás“ részletes taglalását azzal az indokkal, hogy ezt a művet úgyis „ismeri minden mivel magyar ember.“¹¹⁹

Kortársaira gyakorolt nagy hatását szépen fejezik ki Orbán Balázs ihletett szavai Bölönnel, Farkas Sándor szülőfalujával kapcsolatban. „Bölön szülte Farkas Sándort — írja Orbán Balázs — a híres amerikai utazót, kinek sokáig tiltott igen jeles munkája, egyike volt az ébredő magyar irodalom legremekebb e nembeli termékeinek; s kinek mint tűzlelkű hazafinak úgy a politikai pályán, mint a nevelésügy körül nagy érdemei vannak; már csak azon jeles könyvtár, melyet a kolozsvári unitárius kollégiumnak ajándékozott, s melyet gyarapítására szolgáló alapítvánnyal látott el, megérdemelné, hogy neve halhatatlan legyen, de azzá tette azt irodalmi munkája által, mely a szunnyadozott hazafias érzület felkorbácsolására oly ébresztőleg hatott, mely eddig nem hallott hangon beszélt az önértetre ébredt nemzethez. Ki az közülünk, ki ezen kapós munkát már fiatal éveiben ne olvasta volna; ki az, kinek fogékony szívében annak megrázóan lelkesítő szavai fel ne villanyozták volna a honszeretnek magasztos érzeteit: ki az, kinek lelkébe Farkas szavai be ne oltották volna a hazafias lelkesültséget, a szabadságnak szerelmét. Én mint gyermek, mint serdülő fiatal olvastam azt el többször egymás után, csaknem könyv nélkül tudtam, s az öntudatos hazaszeretet s a szabadság

¹¹⁸ Pálffy János, *Magyarországi és erdélyi urak*. Kolozsvár, 1939. I k 150. Bevezetéssel ellátta: dr. Szabó T. Attila.

¹¹⁹ Jakab Elek, *Bölöni Farkas Sándor és kora*. Keresztyén Magvető. 1870. 196.

imádását e perctől fogva érzem keblemben fellángolni. Farkas munkája volt az én politikai hitvallásomnak kátéja.¹²⁰

Száz év alatt azonban kihullott élete és munkássága emléke „az idő rostájából”. Egyházán és szűkebb hazáján kívül kevesen tudják, hogy mit jelentett élete és példamutatása. Írásai nagyrészt még ma is kiadatlanok, pedig a 48 előtti kor legbecsesebb erdélyi emlékei közé tartoznak.

Jelentősége több irányú. Wesselényi mellett ő az erdélyi reformnemzedék legkiválóbb tagja, legmélyebbre tekintő lát-noka. Írásai a kor egyik legkitűnőbb erdélyi stílisztája emlékét őrzik, de a stíluson túl mondanivalóinak mélysége ma is eleven erővel hatnak. Életpéldája, nemes jelleme, önzetlen és férfias sorsvállalása a legszebb erdélyi jellemek, a Körösi Csorna Sándorok és Mikó Imrék mellé állítják. Lelki fejlődésének belső harcai, az örök magyar vívódások visszatérő jelképei. Élete és munkássága a minőségi magyarság életeszményének megvalósításában erőt adó példa, nemzeti felemelkedésünket szolgáló szimbolum!

Jancsó Elemér.

¹²⁰ Orbán Balázs, *A Székelyföld leírása*. III. 22. Bpest, 1869.

BIBLIOGRÁFIA.

I.

Bölöni Farkas Sándor művei.

Nyomatásban megjelent művei:

Útazás Észak-Amerikában. Kolozsvár, 1834.

Útazás Észak-Amerikában. Második kiadás. Uo. 1835.

Útazás Észak-Amerikában. Harmadik kiadás. Uo. 1935.

Bölöni Farkas Sándor Naplója 1835. január 1-től 1836. január 6-ig*

Kolozsvári Nagy Naptár 1865. és a M. Polgár Nagy Naptára 1869—1870.

Kiadta: K. Papp Miklós. Újból megjelent az Erdély öröksébe IX. kötetében. Franklin T. Bpest, 1942.

Kiadatlan kéziratai:

Goethe: Az ifjú Werther gyötrelmei. Fordítás. Első és második resz. Kézirata a kolozsvári unitárius kollégium kéziratárában 509. sz.

Schiller: Don Carlos. Fordítás. Kézirata uo. 937. sz.

Mme de Stael: Corinna. Fordítás. Kézirata uo. 936. sz.

Erdély története. Kézirata uo. 1021. sz.

Európai útinapló. Kézirata uo. 959. sz.

II.

A Bölöni Farkas Sándorról írt fontosabb cikkek, tanulmányok és adatközlések.

Vajda Péter: Pesti levelek. Első füzet. 133—135. Kassa, 1835.

Bölöni Farkas Sándor levele a Magyar Tudományos Akadémiához. 1835. szept. 24. M. Tud. Társaság Évkönyve. III. Bpest, 1836.

Köváry László: B. Farkas Sándor. Székelyhon. 132—134. Kolozsvár. 1842.

Toldy Ferenc: Bölöni Farkas Sándor. M. Tudós Társaság Évkönyve. VI. 139. Bpest. 1840—1842.

Köváry László: B. Farkas Sándor: Beszélytár. 1843. I. füzet. 4—7.

B. Farkas Sándor levelei Kazinczyhoz, 1815—16-ban. Új Magyar Múzeum. 1855. 403—416.

Köváry László: B. Farkas Sándor. Napkelet. 1859. 104—105.

Orbán Balázs: A Székelyföld leírása. III, 22. Bpest, 1869.

Jakab Elek: Bölöni Farkas Sándor és kora, (Képpel). Keresztyén Magvető V-ik kötet. 1870. 241—334.

Bölöni Farkas Sándor levele gr. Lázár Lászlóhoz. Uo.

Toldy Ferenc gyászbeszéde. Toldy Ferenc összegyűjtött munkái. V. Bpest, 1874.

K. Papp Miklós: Adalék Bölöni Farkas Sándor életéhez. Bölöni Farkas Sándor levele br. Wesselényi Miklóshoz. 1834. jan. 5. Történeti Lapok I. évf. I. félév 6—7. Kolozsvár, 1874.

K. Papp Miklós: A zsidói levéltárból. Bölöni Farkas Sándor levele br. Wesselényi Miklóshoz. 1822. dec. 5. Uo. II. évf. 845—846. Uo. 1876,

Jakab Elek: Kazinczy hatása Bölöni Farkas Sándorra. Figyelő. 1879. 257—279.

Kovács Lajos: Bölöni Farkas Sándor viszonya Kazinczyhoz. Keresztyén Magvető. 1884. 308—309.

* Bölöni Farkas Sándor naplója teljes egészében nem jelent meg. A megjelent részek idézeteit az Erdély öröksége IX-ik kötetéből vettem a meg nem jelenteket az eredeti kéziratból idéztem. Az eredeti kézirat száma 779. A kolozsvári unitárius kollégium tulajdonában van.

- Bölöni Farkas Sándor levele Augusztinovics Pálhoz. 1837. aug. 2. Uo. 162.
- Gróf Kuun Géza: Bölöni Farkas Sándor levelei gr. Gyulay Lajos hoz és testvéréhez gr. Frimont Karolinához. 1816—1837. (31 drb.) Keresztyén Magvelő. 1884. 357—362. 1885. 31—36, 94—98, 170—174, 228—233, 298—308.
- Gr. Kuun Géza: Erdélyi tudományos igyekezetek. Erdélyi Múzeum 1900. 1—18, 71—81.
- Kiss Ernő: Bölöni Farkas Sándor. Kolozsvár, 1902.
- Bölöni Farkas Sándor és Kazinczy Ferenc levelezése. Váczy István: Kazinczy Ferenc levelezése. XIII—XVIII k. Budapest, 1903—1908.
- Kelemen Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület multja és jelenje. Kolozsvár, 1909.
- Kelemen Lajos: Törekvések egy erdélyi múzeum alapítására. Erdélyi Múzeum. 1909. 353—375.
- Kelemen Lajos: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története. Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére 1859—1909. 6—79. Kolozsvár, 1909—1942.
- Kiss Ernő: Bölöni Farkas Sándor. Emlékkönyv az Erdélyi Múzeum-Egyesület félszázados ünnepére. 135—140. Kolozsvár, 1909—1942.
- Gál Kelemen: Bölöni Farkas Sándor és Kazinczy. Keresztyén Magvető. 1924.
- Oberding József: A kolozsvári Gondoskodó társaság. Kolozsvár, 1934.
- Varjas Béla: Erdély és irodalmunk nemzeti egysége. Bpest, 1934.
- Hatvany Lajos: Egy székelly nemes, aki felfedezte a demokráciát. Uo. 1934.
- Kozocsa Sándor: Az erdélyi irodalom története. Uo., 1936.
- Gál Kelemen: Jakab Elek élet és jellemrajza, Kolozsvár, 1938.
- Pálffy János: Magyarországi és erdélyi urak. Uo. 1939. Bevezette: dr. Szabó T. Attila. 1. k. 150.
- Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor könyvtára, Könyvtári Szemle. 1938. febr.
- Bisztray Gyula: Az erdélyi tudományos élet és az egyetemi gondolat. Erdély magyar egyeteme. Kolozsvár, 1941, 25—138.
- György Lajos: A magyar regény előzményei. Bpest, 1941.
- Vita Zsigmond: Erdélyi művelődési törekvések száz évvel ezelőtt, Magyar Kisebbség. 1941. 1. sz.
- Gál István: Részletek Bölöni Farkas Sándor nyugateurópai útinaplójából. Erdélyi Helikon. 1942. január.
- Gál István: Részletek B. Farkas Sándor nyugateurópai útinaplójából. Pásztortűz. 1942. febr.
- Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor párizsi naplójából. Uo. 1942. július.
- Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor. Ország Útja. 1942. aug.
- Péchy-Horváth Rezső: Száz éve, hogy meghalt Bölöni Farkas Sándor. Erdélyi Szemle. 10. sz. 1942.
- Szabó T. Attila: Az Erdélyi Múzeum-Egyesület története és feladatai. Kolozsvár, 1942.
- Jancsó Elemér: Alexandre Farkas de Bölön. Un voyageur d'Amérique. Nouvelle Revue de Hongrie. 1943. jan.
- Jancsó Elemér: Bölöni Farkas Sándor. Pásztortűz. 1943. febr.
- Jancsó Elemér: Döbrentei Gábor kiadatlan levelei Bölöni Farkas Sándorhoz. Keresztyén Magvető. 1943. 2 sz.
- Józan Miklós: Bölöni Farkas Sándor emlékezete. Keresztyén Magvető. 1943. 2 sz.